

fites

núm 13 - any 2013

SUMARI

Editorial	2
Per Mèmorria	4
Centenari de l'edició de l'obra "Antiguedades Ebusitanas"	
JORDI H. FERNÁNDEZ	3
1963-2013; 250 anys de les Reals ordinacions de la Universitat d'Eivissa	
ANA COLOMAR	5
1913: Visita a Eivissa de la infanta Isabel de Borbón	
ANA COLOMAR	6
Jacobo García Alonso	
ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA	7
La fuga de un patrimonio: la plaquita de es Culleran en Alicante	
JORDI H. FERNÁNDEZ	9
El procés d'integració d'Ybošim al imperi Romà: qüestions jurídiques i polítiques. I. Rendició i Federació	
BENJAMÍ COSTA RIBAS	16
Un Solidus Bizantino en contextos vándalos	
SANTIAGO PADRINO FERNÁNDEZ	32
El viatge de l'AAMAEF a Tailàndia i Cambotja	
PERE VILÀS	39
Notes Breus	
La construcció de la Murada del Rabat (1938)	
FRANCESC XAVIER TORRES PETERS	52
Joan de Valldeu y el partido regionalista de Ibiza	
ANTONIO VIÑARÁS DOMINGO	56
Novetats bibliogràfiques	58
Una ullada a Internet	
FERRAN NOGUÉS	62
Informació del MAEF	
Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera	
JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	64
Informació de l'AAMAEF	
Memoria de actividades 2013	
HELENA JIMÉNEZ BARRERO	74

FITES núm. 13 • any 2013

EDITA: Associació d'Amics del Museu Arqueològic
d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 - 07800 Eivissa.
Tel. 971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net

DIRECTORA: Ana Mezquida Ortí

SECRETARI DE REDACCIÓ: Ana Colomar Marí

CONSELL DE REDACCIÓ: Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil,
Sergi Moreno Torres, Ernest Prats García

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: Fent Impressió - 96 203 39 39 info@fentimpressio.net

DIPÒSIT LEGAL: V-5138-2007 PREU: 6€

EDITORIAL

Des d'aquesta editorial, un cop més, voldríem manifestar la nostra opinió sobre les diferents actuacions que es fan a les nostres illes envers el Patrimoni Històric.

Afortunadament,enguany arribem a la cita amb els nostres lectors alegrant-nos per una notícia positiva que s'ha pogut llegir recentment a la premsa i que ens ha omplert de satisfacció i esperança. Es tracta de la restauració de l'aqüeducte de s'Argamassa, que –recordem-ho– és un bé patrimonial declarat BIC (BOIB núm. 166 de 31 de desembre de 1998). Per altra banda, també està prevista per part de la propietat, la demolició de l'annex de l'hotel S'Argamassa, que es va aixecar recolzant l'edifici damunt el monument.

L'inici d'aquesta restauració, amb la neteja de vegetació, ens plau profundament, perquè resoldrà l'aspecte d'abandó que fins ara havia tingut l'aqüeducte i la resta del jaciment arqueològic. Tanmateix, l'enderrocament de l'edificació que s'hi superposava, canviarà la visió del monument, ja que resultava realment xocant que s'hagués construït per damunt d'una construcció d'època romana, encara que això hagués succeït fa una quarantena d'anys. Per tant, ens hem de felicitar perquè l'administració i l'empresa hotelera hagin arribat a un acord i la demolició sigui aviat una realitat.

També s'ha de dir que han estat vàries les actuacions de particulars i associacions, com l'anomenada RASAR (Recuperem i salven l'aqüeducte de s'Argamassa) –creada per Mª Jesús Garcia Ojosnegros, i que va sorgir per a la defensa i recuperació d'aquest

Vista de l'aqüeducte amb l'annex construït damunt d'ell

Vista general de l'aqüeducte de s'Argamassa

important jaciment arqueològic–, mostrant la seva queixa pel seu estat d'abandó, la qual cosa, sens dubte, ha contribuït a que l'administració impulsés ara la seva recuperació.

Tot això evidencia la necessitat que hi ha de continuar manifestant la nostra opinió i disconformitat

sobre l'estat en què es troben alguns jaciments, per tal de que l'administració pública –Govern, Consell i Ajuntaments– no facin oïdes sordes i posin tot el seu interès en la restauració, conservació i divulgació del nostre Patrimoni Històric.

També enguany hem assistit a la reobertura del centre d'interpretació de sa Capelleta que es trobava tancat al públic fins a fa ben poc. Entenem que no es gens fàcil mantenir jaciments com aquest oberts al públic, sobretot en moments d'una crisi econòmica tan greu com la que estem patint. El que sí voldríem assenyalar és la importància d'avaluar-ne les possibilitats, de manera prèvia a realitzar determinades inversions de caràcter cultural, plantejant qüestions tan importants com les despeses imprescindibles pel seu manteniment, vigilància i control, que són sempre quantioses. Que un centre de la importància pel seu contingut com és sa Capelleta romangués tancat, era imperdonable, sobretot després de l'esforç econòmic per a la seva creació.

Per aquest motiu no ens cansarem d'insistir en que totes les administracions han de fer un esforç per destinar un major pressupost per tal de mantenir i millorar el nostre Patrimoni Històric, i de manera especial els béns declarats Patrimoni de la Humanitat. Igualment entenem que no s'han d'utilitzar els diners del Consorci per a qüestions que res tenen a veure amb aquests béns, perquè al final resulten ser inversions de caràcter municipal molt lloables, de les quals no discutim el seu interès públic, però que haurien de ser ateses amb altres mitjans econòmics. Resulta prou evident que manquen inversions en alguns d'aquests béns, com ara el jaciment fenici de sa Caleta, les muralles renaixentistes d'Eivissa, o la necròpolis feniciopúnica del Puig des Molins. Però, afortunadament, sembla que les coses van canviant poc a poc.

La restauració del jaciment de s'Argamassa, la reobertura de sa Capelleta, la seva inclusió en un circuit de visites de Patrimoni, juntament amb el Museu del Puig des Molins i la necròpolis, creat pel Consell Insular d'Eivissa, així com també l'obertura del Museu d'Art Contemporani d'Eivissa i del Museu Monogràfic del Puig des Molins i la seva necròpolis l'any 2012, semblen indicar que estem en el bon camí.

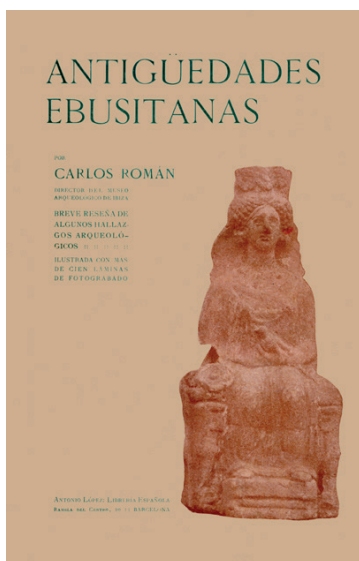
Detall excavació de sa Capelleta

Vista general de sa Capelleta

PER MEMÒRIA

CENTENARI DE L'EDICIÓ DE L'OBRA "ANTIGÜEDADES EBUSITANAS"

L'autor d'aquesta obra va ser Carles Roman Ferrer (1887-1939), Director del Museu Arqueològic de Eivissa des de l'any 1911 fins a la seva mort. Va cursar la carrera de Filosofia i Lletres, aconseguint la llicenciatura l'any 1907 als vint anys. Un any després, el 18 d'abril de 1908, va ingressar per oposició al Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs.

Va intervenir en el descobriment i primera excavació del santuari d'es Culleram, el 17 de juliol de 1907, al costat del seu pare, Joan Roman Calbet, i en la que participaren també Artur Pérez-Cabrero, el numismàtic i membre de la Reial Acadèmia de la Història Antonio Vives Escudero i Pere Marí "Cala", conserge del Museu. A les excavacions varen ajudar dos dels peons que des del començament de l'arqueologia a Eivissa varen treballar primer amb la Societat Arqueològica Ebusitana (SAE) i després a les ordres de Artur Pérez-Cabrero Tur, el qual va dirigir les excavacions finançades per Joan Roman.

Cal indicar, en contra de les afirmacions d'alguns autors, que aquestes excavacions no estaven a càrrec de la SAE, sinó que van ser finançades per Joan Román Calbet, qui traslladarà al seu domicili particular tots els objectes trobats a es Culleram. A

aquests materials es varen afegir d'altres provinents de recerques finançades per ell mateix a distints indrets de l'illa; entre ells, com a més destacats, els que es varen descobrir a les excavacions realitzades a la Illa Plana, que es realitzà entre finals de 1907 i principis de 1908.

Román Calbet tenia intenció de donar a conèixer el resultat d'aquestes troballes en una nova publicació, que fos continuació de la seva obra publicada el 1906, "*Los nombres e importancia Arqueológica de las Islas Pythiusas*", segons informa la nota publicada a la Crònica de la Secció Arqueològica publicada a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* de MCMVIII. Aquesta Crònica que figura com editada en 1909, va ser publicada amb posterioritat a aquesta data, ja que es fa referència a la defunció de Román Calbet, esdevinguda el 4 de gener de 1910. En aquesta nota, en tractar de les excavacions a Eivissa, es refereix al fet de que la mort va sorprendre a Román Calbet preparant el segon volum de la seva obra, de la que ja tenia realitzats tots els gravats, i en la que pretenia recollir el resultat de les excavacions a es Culleram, així com altres jaciments, donant a conèixer materials trobats amb posterioritat a la publicació del seu primer treball. Seria, però, el seu fill Carles Roman, que tenia informació de primera mà de tots els treballs realitzats a principis de segle, qui donaria a conèixer aquests descobriments en la publicació que enguany compleix el seu centenari.

Aquest llibre, publicat el 1913 a la Tipografia La Académica, de Serra Hermanos y Russell de Barcelona, té un total de 147 pàgines i CI làmines. Consta de cinc capítols, precedit per un breu pròleg sobre les intencions de l'autor en donar a conèixer els materials reproduïts en l'obra, signat el desembre de 1912. Segueixen uns "Preliminares", dividits en tres apartats, els quals tracten de l'inici de l'arqueologia, dels treballs de la Societat Arqueològica Ebusitana, de la creació del Museu i de la importància de les troballes realitzades en diferents llocs de la illa, a la ciutat antiga i en la pròpia necròpolis del Puig dels Molins. També esmenta els treballs d'Antonio Vives Escudero i Santiago Rusiñol al Puig des Molins, finalitzant aquest apartat parlant de la història i dels

primers habitants de l'illa, amb una breu referència a les divinitats i a les terracotes, els seus atributs i la seva tipologia.

El Capítol Primer el dedica a les excavacions a l'Illa Plana (pp. 45-65, Láms. I-XXXI), on es localitzaren diversos pous excavats a la roca. En un d'ells, de més de 9 m de profunditat i 1,5 m, de diàmetre, i a diferents fondàries, sortiren a la llum 33 figures completes i fragments d'altres, masculines i femenines, amb els atributs sexuals perfectament senyalats. Precisament, el seu primitivisme i tosca execució va fer que aquesta troballa fos considerada per Roman com el testimoni del primer assentament fenici d'Eivissa, donada la situació estratègica i possibilitats defensives de l'Illa Plana, al bell mig de la badia, ja que aquesta ubicació era la preferida pels fenicis en els seus contactes amb els pobles amb qui comerciaven. A prop també es trobà les restes molt destruïdes d'un edifici, fragments d'altres terracotes de tipus egipcians fetes a motlle, i el que l'excavador va considerar com a les restes d'un temple, del qual les excavacions realitzades a 1953 per José Mª Mañá de Angulo i Miriam Astruc, evidenciaren que en realitat era el fons d'una cisterna d'època romana.

El Capítol Segon està dedicat a la cova d'es Culleram (pp. 69-87, Láms. XXXII-LXXXI), en el qual descriu els treballs duts a terme en aquest jaciment –i dels que ens en deixa una pintoresca descripció–, els diferents tipus de terracotes, els betils o altres tipus de materials. En aquesta primera i més important excavació realitzada al santuari d'es Culleram, es varen trobar unes 600 figuretes de terracota senceres, a més d'un miler de capets i multitud de fragments de cossos d'altres figures. La publicació d'aquests dos capítols i de les làmines dels objectes descoberts a aquests dos jaciments, donant a conèixer els exemplars més representatius i selectes per primera vegada en el seu conjunt, ja justifica l'edició d'aquesta obra. A més, permet tenir informació segura i exacte de quines peces foren trobades a l'Illa Plana i, sobretot, a es Culleram.

El Capítol Tercer està dedicat a la necròpolis del Puig des Molins (pp. 91-118, Láms. LXXXII-CI), en el qual descriu l'estat en que es varen trobar els hipogeus, les comunicacions obertes a l'interior de les tombes, la ruptura d'objectes o desaparició de les joies que degueren existir a les tombes, evidencia el saqueig de l'època àrab al que va estar sotmesa la necròpolis. També fa referència als diferents tipus

de materials localitzats a les sepultures (ceràmiques diverses, àmfores, plats, urnes, askos zoomòrfics, biberons, terracotes, recipients de vidre, escarabeus, amulets de pasta, etc.) donant a conèixer divers material inèdit.

El Capítol Quart (pp. 121-135) està dedicat a diverses estacions arqueològiques d'Eivissa i Formentera, localitzades en els treballs realitzats des dels inicis de l'arqueologia ebusitana (Puig d'en Valls, les necròpolis de Portus Magnus, la de Talamanca i Formentera), però de les que no inclourà cap objecte en les làmines del llibre.

En el Capítol Quint, darrer de l'obra, és una recopilació bibliogràfica (pp. 139-143) de diversos treballs d'arqueologia, història i numismàtica, ampliació com l'autor assenyalava, de la publicada al treball "*Ibiza Arqueologica*" per Artur Pérez-Cabrero.

En definitiva, es tracta d'una obra de caràcter descriptiu en la qual es presenten les novetats arqueològiques realitzades entre els anys 1907 i 1912 a l'illa d'Eivissa.

Jordi H. Fernández

1663-2013: 350 ANYS DE LES REALS ORDINACIONS DE LA UNIVERSITAT D'EIVISSA

Les ordinacions o capítols són conjunts de normes o disposicions dictades per al funcionament d'una institució, una comunitat, etc. Les *Reals Ordinacions* de 1663, emanades de Felip IV i dictades pel governador interí Roderic de Borja-Llançol, recollien el dret públic i reglamentaven tot el funcionament de la Universitat d'Eivissa, única institució de govern i administració per tota l'illa. Naturalment, les ordinacions havien de ser contínuament modificades per anar recollint els canvis que es podien produir durant un període determinat. Aquestes ordinacions, conservades íntegres, són especialment importants perquè recullen amb gran detall i precisió l'estructura burocràtica i funcional del govern local, la qual cosa les converteix en una font normativa cabdal per al coneixement dels nostres usos i costums, de la vida pública i privada dels eivissencs. De les anteriors ordinacions només en tenim constància, ja que el mateix text de 1663 al·ludeix contí-

nuament a normatives anteriors. Per altra banda, les ordinacions posteriors a les que ens ocupen, són de l'any 1686, les últimes dictades abans del Decret de Nova Planta de Felip V.

La Universitat estava integrada per quatre jurats (el jurat en cap i el jurat segon de mà major, el jurat de mà mitjana i el jurat de mà de fora), els consellers i diversos oficis universals. Per norma general tots ells exercien durant un any, i per tant els càrrecs eren renovats per insaculació o "a sac i sort". En un cerimonial cada primer de juny, un infant de set anys feia de mà innocent i extreia dels sacs corresponents, un per un i a l'atzar, el nom de les persones que passarien a regir durant aquell any. La insaculació (pròpiament dita) consistia en posar els noms d'aquelles persones que tenien dret a ocupar els diferents càrrecs dins els sacs pertinents, de manera que aquesta insaculació solia durar un període de temps, fins que arribava un moment que la major part de les persones podien ser mortes o estaven impedides per a desenvolupar les funcions. Així doncs, després de la pesta bubònica de 1652, que ocasionà la pèrdua de 711 persones, sorgí la necessitat de fer una nova insaculació degut a la manca de persones insaculades idònies, moltes d'elles mortes. Tot i això, el procés tardà uns anys, ja que no fou fins a l'any 1663 quan el governador inicià el procés d'una nova insaculació general a la vegada que es redactaven unes noves ordinacions per posar al dia tota la normativa anterior. Aquesta reglamentació posa de manifest un procés de major poder en el govern municipal de la mà major, en un etapa de consolidació de l'autoritat monàrquica i del seu representant, el governador. Corresponia als jurats proposar les persones aptes per a la insaculació general, tot i que era el governador qui exercia la facultat d'incorporar o suprimir noms a les llistes o, en qual-sevol moment, poder efectuar canvis sotmesos a la seva consideració.

Les ordinacions de 1663 contenen 461 capítols dividits en apartats. Els primers 45 capítols recullen com s'ha d'efectuar el cerimonial de l'extracció dels jurats i oficials, les normes d'incompatibilitat i de control de les persones elegides així com la forma del jurament. La part més extensa, del capítol 46 al 238, fa referència a les obligacions i funcions de cadascun, amb indicació del salari a percebre. A partir del capítol 239 es recullen les causes civils i criminals, i altres assumptes de caràcter públic tan variats i diversos com poden ser els salaris dels ofi-

cial auxiliars de la Universitat, del governador i de les institucions de justícia (alguatzir, corredor, macer, botxí, etc.), dels oficis que exercien tasques sanitàries (doctor, cirurgià, apotecari, etc.), els dies de festa i els feriatos (dies en què es tancaven els tribunals) o l'ordre protocol·lari de les autoritats, entre molts d'altres.

Ana Colomar

1913: VISITA A EIVISSA DE LA INFANTA ISABEL DE BORBÓN

El dilluns 7 de juliol de 1913 la nostra illa rebé la visita de la Infanta Isabel de Borbón. Popularment coneguda com *La Chata*, era la primogènita de la reina Isabel II i germana d'Alfons XII. Pel seu caràcter alegre i proper fou una persona que gaudí sempre d'una gran simpatia popular, de manera que aquell dia els eivissencs es bolcaren a rebre la il·lustre visitant i a participar en els actes que es prepararen per a l'ocasió. S'engalanaren balcons i finestres, i els carrers estigueren especialment concorreguts i plens de gent durant tota la jornada.

Dos dies abans havien arribat de Palma, el Governador Civil de la província acompanyat d'altres autoritats civils i militars, així com quatre cotxes, propietat de Jaume i Josep Casanovas i del Sr. Suau, que quedaren a disposició de la Infanta i els acompanyats. D'entre els preparatius, també s'aixecà una marquesina artística en el moll, baix la direcció del fotògraf Narcís Puget, així com un arc de triomf a l'entrada del passeig de s'Alamera, amb la inscripció "Ibiza a S.A.R. La Infanta Isabel".

La Infanta, acompanyada de la senyoreta Bertrán de Lis, dama de companyia, i el seu secretari, arribà a Eivissa cap a les vuit del matí a bord del vapor *Rey Jaime I*, procedent d'Alacant. Al mateix vaixell fou rebuda pel bisbe de Sió i una comitiva d'autoritats, i en el moll, per l'alcalde de la ciutat, Recared Jasso Rosell i la corporació municipal. Igualment formaven part del seguici set parelles de pagesos que vestien la indumentària típica d'altres èpoques, una comitiva de senyoretetes i senyores, el Batalló de Caçadors i la Banda Provincial de la Misericòrdia. Des del port la Infanta es dirigí a peu cap a la plaça

Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME)

de la Constitució, per continuar després el recorregut amb els cotxes portats de Palma. El programa començà amb un Te Deum a la catedral i la visita al Museu Arqueològic. En el museu fou acompanyada pel seu director Carles Roman qui li explicà la procedència de les peces. El següent acte fou una recepció a l'Ajuntament de la ciutat abans de partir cap al poble de Sant Antoni, on visità l'església i el viver de llagostes de Francesc Marí. Després del dinar a la Fonda la Marina de Sebastià Roig, visità l'església de Sant Elm i la necròpolis des Puig des Molins. Allí fou convidada a "excavar" un hipogeu podent emportar-se els objectes trobats com a record del seu pas per l'illa. En la següent visita a ses Salines pogué visitar els estanys i la salinera. Per la tarda també tingué lloc una ballada al passeig de s'Alamera, on la Infanta s'interessà per la indumentària dels pagesos i els instruments. En acabar visità l'hort de ses Canyes, propietat de Josep Cardona, germà del bisbe de Sió, qui l'obsequià amb productes de l'horta. La jornada finalitzà amb una funció al Teatre Pereira, abans d'embarcar per dirigir-se cap a Palma.

Isabel de Borbón va fer un donatiu de 500 pessetes a l'alcalde de la ciutat per repartir entre els més pobres. El repartiment es va fer durant els següents dies a la mateixa casa consistorial, de 10 a 12 del matí. Sembla que va donar una quantitat també per la illa de Formentera.

Destacam d'aquesta il·lustre visita la novetat dels automòbils que van atreure la curiositat i l'interès de molts eivissencs. El cotxes pertanyien a la casa Hispano Francés, que tenien a Palma els Casanovas i Cia. El vehicle utilitzat per la Infanta era un *Schneider*, de 14 cavalls i capaç d'arribar als 90 km. L'altre model de prestigi era un *Hupmobile* de 14 cavalls i una velocitat màxima de 85 km. Els seus xòfers eren

Luis Mistre, expert mecànic francès, i Bartomeu Oliver, respectivament. D'entre les funcionalitats i característiques més comentades i lloades, destaquen la facilitat a l'hora de pujar les pendents, la precisió dels motors i la constant regularitat d'aquests models. A partir de dia següent, els cotxes es posaren uns dies a disposició d'aquells interessats que volguessin provar-los.

Ana Colomar

JACOBO GARCÍA ALONSO

Jacobo García Rodeja Alonso nació en Mondoñedo (Lugo) el 17 de mayo de 1966. Era el quinto de los siete hermanos de la familia formada por Vicente García Rodeja, magistrado de profesión y María Josefa Alonso. Cuando Jacobo contaba con siete años, la familia se traslada a Zaragoza, un destino más acorde con más opciones para la preparación de sus hijos que buscaba la familia. Ya desde pequeño destacaron aspectos de su personalidad que no harían sino engrandecerse con el paso del tiempo, como su carácter siempre amable y tranquilo, y la discreción y la sutileza afectiva de la que siempre hizo gala.

En 1991 se licenció en arqueología en la facultad de Geografía e Historia de la Universidad de Zaragoza. Pero lejos de anclarse a una única vía de desarrollo, Jacobo, una persona polifacética, inquieta, interesada por la cultura y con unos fuertes valores de compromiso social, completó su formación con cursos y postgrados relacionados con la conservación y difusión del patrimonio y la gestión cultural.

Su experiencia profesional se inició en Albalate del Arzobispo y Samper de Calanda (Teruel), donde trabajó entre 1993 y 1999. Realizó trabajos para la recuperación y puesta en valor de *la Nevería o Pozo de Hielo* del siglo XVII, en las excavaciones arqueológicas y la rehabilitación del monasterio de Santa Quiteria, del Palacio Arzobispal en Albalate, y también formó parte del equipo que diseñó y ejecutó el Centro de Interpretación de las Artes Populares del Parque Cultural del Río Martín en 1999. Además fue director de la Escuela Taller Bajo Martín entre 1996 y 1999. Compaginó estos trabajos con su labor como representante y gerente de la Asociación Cultural Biella Nuei (1986-1999), y como gerente de la cooperativa Producciones BN para el diseño, ejecu-

ción y divulgación de proyectos culturales, patrimoniales y editoriales (1998-2003).

En 1998, conoció a la arqueóloga Ángeles Martín con quien decidió compartir su vida, fijando su residencia en Ibiza en el año 2003. Ya en la isla, estuvo a cargo de diversos trabajos arqueológicos como los seguimientos de las obras de dotación de infraestructuras del Castillo en Dalt Vila (2003), las excavaciones de urgencia del cementerio islámico de es Soto (2011) o las obras de rehabilitación del teatro Pereyra (2011-2012).

Siempre interesado en los temas sociales, se forma paralelamente en el ámbito de la inserción sociolaboral, la inmigración y la gestión de ONG'S. Así entre los años 2000 y 2003 ejerce como coordinador provincial del Programa de Inserción Sociolaboral ACCEDER para colectivos desfavorecidos y colabora en la redacción del Plan Municipal Integral de la Inmigración de Huesca. Ya en Ibiza, compaginó los trabajos arqueológicos con su dedicación en el ámbito social. Aquí su labor se enfocó en la inserción de colectivos desfavorecidos e inmigrantes, trabajando como Técnico en Orientación Sociolaboral de la Cruz Roja (2003), como coordinador de Cáritas Ibiza entre el 2004 y el 2009 o colaborando desinteresadamente en varias asociaciones de inmigrantes y en la Plataforma por la Convivencia de Eivissa.

También realizó estudios de música, y en su juventud tocó el violín en la banda el Regalo de Silvia, grupo de pop zaragozano fetiche del Indi español. Participó además en otras formaciones musicales como el Niño Gusano y el grupo de folk Biella Nuei. La música fue siempre una de sus grandes pasiones,

compartida con su hijo Yago, nacido en 1989, y que era realmente el centro de su vida.

Jacobo colaboró con la Asociación de Amigos del Museu Arqueologic d'Eivissa i Formentera de forma muy activa desde el año 2010. Fue parte integrante de los Talleres de Verano y de las Semanas Santas en el Museo, y también de las actividades organizadas por la Conselleria d'Innovació i Tecnologia de les Illes Balears con motivo de la Setmana de la Ciencia y de la Fira de la Ciencia i la Tecnologia para los grupos escolares de la isla. Era también colaborador asiduo en las actividades plásticas del Museu en Família, donde era una persona muy querida y respetada.

Su fallecimiento, acaecido el pasado 16 de enero, ha supuesto una pérdida de la que sin duda no llegaremos nunca a recuperarnos. Tras su marcha nos quedamos todos un poco huérfanos. Para sus compañeros en las actividades, aquellos que tuvimos la suerte de trabajar con él, solo nos queda decir que jamás olvidaremos su excepcional forma de ser y que fuimos tremendamente afortunados al coincidir con él, en esta pequeña faceta de su vida.

Pero, sobre todo, han sido los niños con los que había desarrollado una relación excepcionalmente cercana, los que más han sufrido su ausencia. Para ellos no fue sólo un gran educador y un excepcional comunicador, sino otro niño más, capaz de generar ilusión con sus bromas, juegos, y su genuina forma de ser, que tantas cosas aportaba a todo aquello en lo que se involucraba. Era contrapunto de serenidad a la vorágine que acompaña a las actividades infantiles.

Por eso, estés donde estés, nunca te olvidaremos.

LA FUGA DE UN PATRIMONIO: LA PLAQUITA DE ES CULLERAN en Alicante

Jordi H. Fernández

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

RESUM: Al present article s'exposen les circumstàncies de l'adquisició al seu descobridor de la plaqueta amb inscripcions procedent del santuari de es Culleram per part de la Comissió de Monuments d'Alacant i dels intents de Carles Roman, Director del Museu Arqueològic d'Eivissa perquè fos retornada per a la seva exposició conjuntament amb la resta de materials procedents d'aquest jaciment.

SUMMARY: *In this article we relate how the plate with Punic inscriptions found at the sanctuary of es Culleram was bought to its discoverer by the Monuments Committee of Alicante. And also, we explain the attempts of Carlos Roman, the Director of the Archaeological Museum of Ibiza, to recover this piece in order to exhibit it together with the rest of materials found at this site.*

La plaqueta con una inscripción incisa en caracteres púnicos y neopúnicos en cada una de sus caras, es tal vez uno de los objetos procedentes del santuario de *es Culleram* que más atención ha suscitado entre los investigadores, en particular de los epigrafistas, lo que ha dado lugar a la publicación de numerosos artículos relacionados con su lectura e interpretación, y de cuyo contenido no vamos a tratar aquí.

No cabe duda de que la existencia de esta plaqueta es conocida por la mayoría de personas interesadas en la historia y en la arqueología fenicio-púnica de Ibiza, quienes tienen noticia de su hallazgo y saben que en la actualidad se encuentra en Alicante. Sin embargo, con toda probabilidad también serán muchas las personas que desconocen cuáles fueron las circunstancias que motivaron que este importante documento epigráfico saliera de Ibiza y se conserve hoy día en el Museo Arqueológico Provincial de Alicante (MARQ).

En esta nota vamos a intentar exponer lo que hemos podido averiguar sobre las circunstancias de su hallazgo y cómo se produjo su traslado fuera de la isla de Ibiza, según la información que hemos podido obtener en la documentación conservada en el archivo del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera (MAEF).

Por lo que sabemos, D. José Marí Marí, conocido también como "Pep Figueretes", vecino de Sant Vicent de sa Cala, halló en 1923, de manera fortuita, la pequeña placa de bronce, que conservó en su poder durante algunos años, hasta que se produjo su venta. Lamentablemente no tenemos apenas información sobre las circunstancias de su hallazgo. Los datos que poseemos son muy pocos al respecto, pero según la información recogida por J. Ramon¹, quien indica haber hablado con la hija del descubridor, ésta le indicó que la placa había sido hallada en el talud de escombros frente al vestíbulo del santuario, seguramente arrojada allí entre las

1. Ramon, Juan: Es Cuieram 1981. *Noticario Arqueológico Hispánico* n° 20, Madrid, 1985, pág. 229.

Foto SIP D/5.716. De Arqueología en Blanco y negro. La labor del SIP; 1927-1950. Valencia, 2006.

Joan Emili Aura Tortosa: La creación del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia: entre la Escuela Superior de Diplomática y "por la ciencia hacia Dios" (1921-1940), pp. 33-46.

Juan José Senent Ibáñez con boina, primero a la izquierda de la imagen. A la derecha Luis Pericot con sombrero

tierras extraídas de su interior. Aunque no podamos asegurarlo, nos parece lógico pensar que este objeto, al igual que otros muchos que luego se recuperarán en los trabajos realizados en 1965, en 1967 y en años posteriores, sobre los que más adelante volveremos, fue el resultado del saqueo y destrucción a que estuvo expuesto este yacimiento después de su descubrimiento y primera excavación en 1907, a los que, sin duda, no son ajenos los trabajos realizados en 1913-14 por Francisco Tur Cardona "Curpet"², si bien nada impide pensar que fuera un descuido que se produjo en las primeras excavaciones, en las efectuadas por el mismo Carlos Román Ferrer en 1914, o en rebuscas clandestinas posteriores.

Por la documentación que conservamos, sabemos que Carlos Román, director del Museo Arqueológico de Ibiza, quien había tenido conocimiento del hallazgo poco después de se produjera, se puso en contacto con su descubridor dándole a conocer su interés de que la inscripción formara parte de las colecciones del Museo, habida cuenta su indudable valor histórico y científico para la arqueología

ebusitana. Román le indicó su deseo en adquirir la plaquita, al tratarse de uno de los escasos testimonios epigráficos púnicos documentados en España, al tiempo que le manifestaba la prohibición de que la vendiera a otra persona que no fuera el Estado.

Sin embargo, a principios del mes de diciembre de 1929 Román, que seguía con interés el futuro de la placa, confiando en llegar a un acuerdo con su propietario, es informado por D. Vicente Torres Marí "Manco", también vecino de sa Cala, que según las noticias que había podido obtener hacía unos pocos días, la plaquita había sido ya vendida en el mes de abril o mayo de ese mismo año.

Al tener noticia de este hecho, Román iniciará toda una serie de gestiones para averiguar lo sucedido y, después de mantener diversas entrevistas y obtener información, se dirige al Director General de Bellas Artes en oficio nº 28 de fecha 20 de diciembre de 1929, comunicándole que José Marí "Figuertes", en el mes de abril o mayo según lo indicado por Vicente Torres, aprovechando su ausencia de la isla, había procedido a la venta de la plaquita con inscrip-

2. Las noticias de las excavaciones de Francisco Tur Cardona en es Culleram, nos la proporciona Román Ferrer en su escueto e incompleto "Diario de Excavaciones", conservado en el Archivo del MAEF, sobre sus trabajos en este yacimiento en 1914. Este personaje aparece en el informe redactado por D. Manuel Cazorro Ruiz, nombrado delegado de las excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins, con motivo de las reclamaciones interpuestas por Antonio Vives y Escudero y la Junta de Patronato del Museo Arqueológico de Ibiza sobre el derecho preferente a excavar en el yacimiento, y que fue la base de la R.O. de 3 de mayo de 1914, quien señala que Francisco Tur Cardona "Curpet", tenía a 30 obreros en los terrenos propiedad de su suegro en el Puig des Molins, excavando a la búsqueda de restos, destrozándolo todo y sin ningún tipo de control. (Informe original conservado en el Archivo General de la Administración de Alcalá de Henares).

Placa Culleram anverso

ciones a D. Juan José Senent Ibáñez, Inspector de 1ª Enseñanza de Alicante, de visita en la isla³. Le indica al Director General que la venta se había producido a pesar de las reiteradas advertencias que le había hecho al poseedor de la placa: *“Por el gran valor de dicho objeto arqueológico, fue repetidamente significado a su antiguo poseedor la prohibición de enajenarlo a otro que no fuera el Estado”*.... En este mismo escrito le informa, igualmente, que ha dirigido otro oficio al Gobernador Civil de Alicante para que requiera al Sr. Senent para que remita al Museo de Ibiza la placa de bronce. Igualmente solicita del Director General, instrucciones al respecto para el caso de que el requerimiento dirigido al Gobernador Civil no sea atendido.

El libro de Actas de la Comisión de Monumentos de Alicante⁴, que recoge la sesión de fecha 27 de junio de 1929, bajo la presidencia de D. José Guardiola

Ortiz, y la asistencia de los vocales Jose Lafuente Vidal, Daniel Jiménez de Cisneros y Hervás, Pedro Ibarra y Ruiz, Francisco Figueras Pacheco y el propio Juan José Senent Ibáñez como Secretario, en su punto 2º se indica lo siguiente: *“El secretario da cuenta de las gestiones que, previo acuerdo con el Sr. Presidente y otros vocales, había realizado para adquirir una placa de bronce con inscripción cartaginesa, procedente de la Cueva-Santuario del Es Cuyeram de Ibiza, la cual está en poder de esta Comisión. La Junta, a propuesta del Sr. Lafuente, otorga un voto de gracias al Secretario por*

cuya diligencia se ha evitado que dicho objeto, acaso de capital importancia, haya emigrado del territorio nacional; peligro manifiesto toda vez que algunos extranjeros, desde hace tiempo, la codiciaban sin que constase que las personas llamadas a evitarlo hubiesen tomado las necesarias medidas”.

Como puede observarse las razones expuestas por el Sr. Senent justificando los motivos de la adquisición de la placa a fin de evitar que ésta saliera al extranjero, difieren notablemente del interés que manifiesta en sus escritos tener Román Ferrer para su compra, a fin de que la placa se exhiba junto con el resto de materiales del santuario ingresados en el Museo Arqueológico de Ibiza por donación de su familia.

Román, tal y como informaba al Director General de Bellas Artes, en oficio nº 29 de igual fecha, se dirige al Gobernador Civil de Alicante, rogán-

3. Marí Marí “Rota”, Antoni: *Escola i mestres a sa Cala. Apunts històrics i d’ensenyament dels segles XIX i XX*. Institut d’Estudis Eivissencs. Eivissa, 2012, pp. 94-100. J. J. Senent, se había desplazado a Ibiza acompañando a Luis Rovira Miralles, entonces maestro de la población Muro de Alcoi (Alicante), para participar en el homenaje que se le iba a tributar a Rovira el 23 de abril de 1929 (D.I. 22 de abril de 1929) por haber impulsado la construcción de la nueva escuela de sa Cala durante su periodo de maestro entre 1919 y 1924. Es probable que Senent en este viaje tuviera noticia de la existencia de la plaquita hallada en *es Culleram*, y que la adquiriera a Pep “Figuerertes” por 150 pts. el 24 de mayo de 1929.

Juan José Senent Ibáñez (Massarochos, 1883-Valencia, 1948). Fue Inspector de primera enseñanza de las provincias de Castellón, Alicante y Valencia. Gran aficionado a la arqueología, realizará una gran labor en las tres provincias valencianas según su destino profesional. Entre otros trabajos, destacan el descubrimiento de las pinturas rupestres de Morella la Vella (Castellón) y las de Beniatjar (Valencia), así como la del mosaico de la villa romana del Pouaig (Moncada, Valencia), conservado en el Museo San Pío V. También llevará a cabo diversas excavaciones en la Torre de Foios de Lucena del Cid con P. Bosch Gimpera, en la Cova Blanca y en Moli Mató de Agres. En Alicante colaborará con la Comisión Provincial de Monumentos, de la que será su secretario, dando un gran impulso a los trabajos arqueológicos junto con Francisco Figueras Pacheco y José Lafuente Vidal. Desde su cargo conseguirá para la Comisión la adquisición de la plaquita de *es Culleram* con destino al Museo de la Comisión de Monumentos de Alicante.

4. Quiero agradecer a Elisa Ruiz Segura y a Rafael Azuar Ruiz, respectivamente Conservadora y Jefe de la Unidad de Excavaciones y Colecciones del MARQ, por sus gestiones e información sobre la plaqueta de *es Culleram*. También mi gratitud a D. Manuel Olcina Domenech, Director Técnico del mismo museo, por la remisión de las fotocopias y transcripción del Libro de Actas de la Comisión Provincial de Monumentos de Alicante que hacen referencia a la adquisición por este organismo de la mencionada placa.

Placa Culleram reverso

dole encarecidamente que requiera a D. Juan José Senént Ibáñez, domiciliado en la calle Bailén nº 19 de esa ciudad, para que gestione la entrega y remita al Museo Arqueológico de Ibiza la referida placa, que según su parecer fue adquirida ilegalmente a José Marí.

Por estos escritos sabemos que, de una forma u otra, en los hechos participó D. Antonio Llopis Gonsálbez, maestro nacional de Sant Vicent de sa Cala entre 1929 y 1934, quien en una carta de fecha 3 de diciembre de 1929, contestando a una anterior que le había dirigido Carlos Román interesándose en su intervención en la venta, le indica que él no sabe nada al respecto, puesto que apenas conocía al Sr. Juan J. Senent. Le refiere que su participación en los hechos se limitó a acompañar a José Marí “Figueretes” al domicilio de su compañero, D. Joaquín Gadea Fernández, en cuya casa al parecer se cerró el trato de venta.

La carta del Sr. Llopis, de alguna manera, viene a confirmar lo expuesto por Román en su oficio al Director General de Bellas Artes, en la que le indica que la venta se realizó con intervención de los Maestros Nacionales D. Antonio Llopis y D. Joaquín Gadea, “...habiendo sido en el domicilio de este último donde fue cerrado el trato y convenida la venta por la cantidad de 150 pesetas.”

Igualmente en el libro de Actas de la Comisión de Monumentos de Alicante, que recoge la sesión de fecha 28 de marzo de 1930, en su punto 7º indica

que “El Sr. Presidente expone que con fecha 20 de Diciembre de 1929 el Sr. Gobernador de la Provincia recibió un oficio del Director del Museo Arqueológico de Ibiza para que requiriese a D. J.J. Senent a fin de que éste devolviese o sea que entregara o remitiese al referido Museo una placa de bronce con inscripción púnica comprada en Ibiza. Transmitida que fué dicha comunicación a la presidencia de esta Junta, se informo al Sr. Gobernador de lo ocurrido en este asunto en el que el Sr. Senent no fue

sinó un mandatario de esta Comisión, para cuyo museo se hizo la adquisición de que se trata, según justificantes que obran en esta Secretaría. Con estos antecedentes el Sr. Gobernador se sirvió responder al referido oficio manifestando no haber lugar a la reclamación por tratarse de una adquisición hecha por un organismo del Estado.”

A pesar de todo lo expuesto en el Acta, el escrito de respuesta del Gobernador Civil de Alicante, Don Mariano de las Peñas y Franchi-Alfaro⁵ a Carlos Román, en oficio 634 de 28 de diciembre de 1929, resulta ser mucho más escueto limitándose a confirmarle que la placa de bronce “con inscripción de carácter púnico” (sic), fue adquirida por la Comisión Provincial de Monumentos de Alicante, con destino al Museo de la Comisión, acreditado por el recibo firmado por José Marí el 24 de mayo de 1929 y según el acuerdo que consta en el acta de la sesión de la comisión celebrada el 27 de junio, en la que se dan las gracias al Secretario de la Comisión “por haber evitado el peligro de que dicha placa emigrara al extranjero.”

Sin embargo, Román se verá sorprendido por el escrito que le dirige el Director General de Bellas Artes en fecha 13 de enero de 1930, recibido el día 25 del mismo mes, por cuanto después de señalar que según la legislación vigente no es posible oponerse a la venta de la plaquita de bronce entre particulares, le reprocha “la poca consideración que le merece la integridad del Tesoro Artístico Nacional” por la tardanza en informar a la superioridad de la

5. El General de División de la Guardia Civil, Don Mariano de las Peñas y Franchi-Alfaro, fue Gobernador Civil de Alicante entre 1928 y 1930. Por disposición de Ley, le correspondía la Presidencia Honoraria de la Comisión Provincial de Monumentos de Alicante.

Sr. D. Carlos Román
 Ibiza
 San Vicente 3-12-29.

Distinguido Sr. mío: Recibi' su carta y me sorprende que se haya dirigido a mí en un asunto del que yo no sé una palabra y la poca amistad que me une con el Sr. Senent.

Lo único que hice fue acompañar a José Mari (Figueroles) a casa de mi compañero D. Joaquín Gadea en donde cerraron ellos el trato. Póngase al habla con él y le solventará la cuestión mejor, pues yo ni siquiera las señas de D. José Senent conozco.

Aprovecho esta ocasión para ofrecerse de P. affm. s. s. g. e. s. m.

Antonio Llopis

Contestación de A. Llopis a Román sobre la venta de la placa

venta de la citada placa de es Culleram, instándole a que en casos análogos “proceda con mayor celo que el demostrado en el presente, cuya falta no puede ser justificada por la ausencia de V.S. de ese establecimiento de su cargo.” La dura e injustificada reprimenda, lógicamente no agradó a Carlos Román, quién había estado haciendo todo cuanto había estado en su mano para evitar que la plaquita de es Culleram saliera de la isla y procurando que formara parte de las colecciones del museo bajo su dirección.

Cuatro días después de la recepción del oficio, es decir el 29 de enero de 1930, Román da cumplida respuesta al Director General de Bellas Artes, exponiéndole que entendía justa la reclamación de la mencionada placa, puesto que se basaba en los artículos 5 y 10 de la –entonces– vigente Ley de Excavaciones Arqueológicas de 7 de julio de 1911, en los artículos 5, 15, 18 y 22 de su Reglamento de 1 de marzo de 1912, así como al artículo 33 del R.D. de 9 de agosto de 1926 sobre Protección y acrecentamiento de la riqueza artística (véase el Anexo al final del texto).

Contestando al reproche que le realiza el Director General por la tardanza en comunicar a la superioridad la venta de la placa, le recuerda que él había tenido conocimiento de su venta en diciembre y que previamente había solicitado al maestro nacional D. Joaquín Gadea y al Canónigo-Archivero de la Catedral y Presidente de la Junta de Patronato del Museo, D. Isidoro Macabich, que se dirigieran a su nuevo propietario invitándole a remitir la mencionada placa al Museo, previo pago de la cantidad satisfecha por su compra. Igualmente rechaza la imputación que se le formula respecto a la poca consideración que le merece el Patrimonio Artístico, haciendo referencia a los escritos recibidos de la misma Dirección General el 9 de octubre de 1918, el 19 de mayo de 1919, el 1 de noviembre de 1921, el 3 de febrero y 11 de mayo de 1922 y el 14 de abril de 1925, en los que se le felicita por su celo y actividad desempeñada en la defensa del Patrimonio Artístico. De igual manera expone, que en los años que lleva de servicio (en la fecha del escrito 21 años), como miembro del entonces Cuerpo de

GOBIERNO CIVIL
DE LA
PROVINCIA DE ALICANTE

SECRETARÍA

Negociado *2*

Núm. *624*

Refda al nº 20. - 1929

En contestacion a su atenta comunicacion, fecha 20 de los corrientes, tengo el gusto de participarle que la placa de bronce con inscripcion de caracter púnico fué adquirida por la Comision Provincial de Monumentos de Alicante que presido y con destino al Museo de Comision, todo ello acreditado por el recibo firmado por José Marí en 24 de Mayo de 1,929 y acuerdo que consta en el acta de la sesion celebrada por la comision de monumentos con fecha 27 de Junio del corriente año, en la que se otorgan las gracias al Sr Secretario de la Comision por haber evitado el peligro de que dicha placa emigrase al extranjero.

Dios guarde a V muchos años

Alicante 28 de Diciembre 1,929

Manuel de la Hoz

Sr D Carlos Roman = Director del Museo Arqueologico de
Ibiza. (Balears)

Escrito del Gobernador Civil Alicante a Carlos Román

Archiveros Bibliotecarios y Arqueólogos, y 19 como Jefe del Museo de Ibiza, jamás había sido apercebido por algún descuido o negligencia. Por el contrario, sí había recibido felicitaciones, reiteradas por la superioridad, y elogios por su celo y labor cultural, que le fueron dispensados por el Infante D. Jaime de Borbón y el Presidente del Consejo de Ministros, el Marqués de Estella, así como por el aquel entonces Jefe de Gobierno, el general Dámaso Berenguer, Conde de Xauen, y su majestad el rey Alfonso XIII, en sus visitas a Ibiza el 13 de septiembre y 8 de octubre de 1929, respectivamente.

A pesar del interés mostrado por Román Ferrer, quien estaba dispuesto a abonar de su peculio personal las 150 pts. pagadas por la plaquita para que se pudiera contemplar en el Museo Arqueológico de Ibiza, su lugar natural junto con el resto de objetos hallados en el santuario, ésta quedó depositada en el que era entonces el Museo de la Comisión de Monumentos, actual Museo Arqueológico Provincial de Alicante, lugar en el que hoy se conserva, teniéndonos que contentar con una réplica que consiguió D. José Mª Mañá de Angulo, quien fue director del Museo Arqueológico de Ibiza entre 1944 y 1964.

ANEXO

Por su interés, creemos importante reproducir el articulado legal en el que Carlos Román Ferrer se apoyaba para reclamar la devolución de la plaquita de es Culleram.

LEY 7 JULIO 1911

Art. 5. Serán propiedad del Estado, a partir de la promulgación de esta Ley, las antigüedades descubiertas casualmente en el subsuelo o encontradas al demoler antiguos edificios.

El descubridor recibirá al hacer entrega de los efectos encontrados, en ambos casos, como indemnización, la mitad del importe de la tasación legal de dichos objetos, correspondiendo la otra mitad, en el segundo caso, al dueño del terreno.

Art. 10. Estarán sujetos a responsabilidad, indemnización y pérdida de las antigüedades descubiertas, según los casos, los exploradores no autorizados y los que oculten, deterioren o destruyan ruinas o antigüedades.

REGLAMENTO EXCAVACIONES 1 DE MARZO 1912

Art. 5. Serán propiedad del Estado, a partir de la promulgación de esta Ley, las antigüedades descubiertas casualmente en el subsuelo o encontradas al demoler antiguos edificios.

Art. 15. El Estado concede a los descubridores españoles autorizados por él la propiedad de los objetos descubiertos en sus excavaciones.

Esta no se extiende al derecho de destruirlos o menoscabarlos, el de ocultarlos o hurtarlos sistemáticamente al estudio científico, ni al de enajenarlos libremente ni exportarlos, salvo lo dispuesto en la Ley.

Art. 18. Los particulares transmitirán libremente por herencia el dominio de sus hallazgos; pero cuando éstos constituyan series cuyo valor se perjudicara notablemente al separarse los ejemplares que la formen, podrá el Estado, si por causa hereditaria tuvieran forzosamente que dividirse, adquirir la colección completa, previo el pago de la cantidad en que fuera tasada, con las garantías exigidas en artículos anteriores.

Art. 22. Estarán sujetos a responsabilidad, indemnización y pérdida de las antigüedades descubiertas, según los casos, los exploradores no autorizados y los que oculten, deterioren o destruyan ruinas o antigüedades.

Dichas responsabilidades serán declaradas de Real Orden, estableciéndose la indemnización a pagar al Estado, o bien el comiso, y con él, en caso de equidad, la que pueda otorgar el Estado por Comisión de académicos de número de las Reales Academias de Madrid.

REAL DECRETO LEY DE 9 AGOSTO 1926. PROTECCIÓN, CONSEVACIÓN Y ACRECENTAMIENTO DE LA RIQUEZA ARTÍSTICA.

Art. 33. Se declararán nulas las ventas de las antigüedades u objetos a que este Decreto-ley se refiere hechas contra las disposiciones en él contenidas. El Estado se incautará del objeto mal vendido y del precio de la venta, y el vendedor, cuya insolvencia se considerará siempre fraudulenta, incurrirá en la penalidad debida por defraudación a la Hacienda.

Art. 39. Quedan subsistentes, en todo aquello que no se oponga a las prescripciones de este Decreto-ley, la Ley de 7 de julio de 1911 y Reglamento provisional de 1 de marzo de 1912, acerca de las excavaciones y antigüedades; el Real Decreto de 9 de enero de 1923, relativo a la enajenación de obras artísticas, históricas o arqueológicas por entidades eclesiásticas, y derogados cuantos sean contrarios a los preceptos consignados en este Decreto-ley.

EL PROCÉS D'INTEGRACIÓ D'YBOŠIM AL IMPERI ROMÀ: qüestions jurídiques i polítiques

I. RENDICIÓ I FEDERACIÓ¹

Benjamí Costa Ribas

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

RESUMEN: Después de la Segunda Guerra Púnica, los estados púnicos que estuvieron del lado de Cartago y fueron derrotados, quedaron bajo el dominio de la República Romana. Ello condujo a un proceso a través del cual Roma ejerció su hegemonía de diferentes maneras, de acuerdo con cada contexto y circunstancias. Y, al final de dicho desarrollo, todas las sociedades púnicas quedaron incorporadas al Estado romano, algo que los propios romanos en principio no habían previsto tras la guerra. No obstante, este proceso no fue uniforme para todas las comunidades púnicas ni tuvo la misma duración. En el caso de la Ibiza púnica, hemos propuesto un proceso de unos 275 años de duración con tres pasos principales: Primero, una *deditio* tras la Segunda Guerra Púnica, que dejó la isla a merced de la explotación imperialista de la República romana. Segundo, un *foedus*, que pudo tener lugar tras el episodio sertoriano del 81 a.C. En este caso, no obstante, pudiera haber sido el Senado romano el más interesado en asegurar la lealtad de algunos centros costeros, como Cádiz e Ibiza, dada su situación estratégica. Con el *foedus*, la sociedad ibicenca entró en una situación más normalizada desde una perspectiva legal, conservando formalmente su autonomía (gobierno, instituciones, religión...) y sometiéndose a un mejor sistema fiscal, evitando de este modo el saqueo indiscriminado de sus réditos por las autoridades romanas. Además, la élite local podía contemplar la federación como una oportunidad para la promoción económica y social de sus miembros. Y, de hecho, la federación condujo a una situación irreversible para la sociedad púnico-ebusitana en su proceso de romanización, aunque su idiosincrasia púnica se mantuvo, al menos formalmente, hasta el final del período julio-claudio. El tercer y último peldaño, que será estudiado en el próximo número, fue la municipalización.

ABSTRACT: After the second Punic War, all defeated Punic states which have sided with Carthage were left under the dominion of Roman Republic. This led to a process through which Rome exerted its hegemony in different ways according to each context and circumstances. And, at the end of this development, all of these Punic societies became incorporated into the Roman State, something that Romans had never foreseen after the war. However, this process was not uniform for all the Punic centres neither it lasted the same for everyone. In the case of Punic Ibiza we have proposed a process about 275 years long with three main steps: First a *deditio* after the second Punic War, which left the island at the expenses of its imperialistic exploitation by the Roman Republic. Second a federation agreement, which could have taken place possibly after the Sertorian episode, in the year 81 BC. In that case it would be the Roman Senate the most interested one in assure the loyalty of some coast centres, like Cádiz and Ibiza, because of their strategic situation. With the *foedus* Ibizan society came into a normalized situation from the legal perspective, formally keeping its autonomy

1. Aquest article s'enmarca en el Projecte d'Investigació del Pla Nacional de I+D+i HAR2012-36500, finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat, i en el grup d'investigació CIVITAS de la Universitat de les Illes Balears.

(government, institutions, religion...) and subjected under a much better taxation system, thus avoiding an indiscriminate looting of its revenues by Roman authorities. Moreover, the local elite could also foresee the federation as an opportunity for the social and economic promotion of its members. And, as a matter of fact, the federation led to an irreversible situation for the Punic-Ibizan society in its process of Romanization, although its Punic idiosyncrasy was formally kept up to the end of Julio-Claudian period. And the third and final step, which will be analyzed in the next number, was the municipalization.

1. INTRODUCCIÓ

Integrar, en el llenguatge comú, vol dir “formar un tot amb les parts”. La integració, en l'esfera política, s'entén com un procés d'aglutinació d'una entitat política sobirana per una altra entitat de superior abast (territorial, econòmic, polític, etc). El mitjà pot ser violent –conquesta militar– o pacífic i, en aquest darrer cas, anar des de la conclusió de tractats de pau i aliança fins a la formació de confederacions, federacions o altres formes d'unió entre estats. En qualsevol cas, la integració suposa una pèrdua d'independència de les societats integrades, que cedeixen tota o part de la seva sobirania a l'estat que les ha integrat. L'Imperi Romà ens ofereix un cas d'estudi paradigmàtic, per quant va ser l'entitat política que, a l'Antiguitat, fou capaç d'integrar major nombre d'altres societats, malgrat moltes d'elles fossin enormement diferents des de la perspectiva demogràfica, social, cultural i econòmica. La Història, però, mostra com aquests processos no són irreversibles. En aquest sentit, el romà resulta un imperi també paradigmàtic quant al procés contrari, és a dir, la desintegració.

En aquest treball analitzarem el procés d'integració d'Ybošim –l'Eivissa púnica– a l'Imperi Romà. Val a dir que, com afirmen els professors Sánchez de León i García Riaza, el concepte de “romanització” és dels més complexos en l'estudi de l'Antiguitat, a causa de l'heterogeneïtat de les seves manifestacions i de la diversitat cronològica i geogràfica de la seva materialització. Per la seva part, el nostre col·lega J. L. López Castro ha incidit en el fet de que l'ús irreflexiu i mecànic d'aquest concepte pren el protagonisme en la seva pròpia història als pobles “romanitzats”. Doncs, a partir del seu domini per Roma, sovint ja només són considerats com a subjectes passius, receptors de

Figura 1. Legionaris romans a l'època de les guerres púniques. Després de la victòria contra els cartaginesos, les legions esdevingueren l'instrument de l'imperialisme romà per a la conquesta de nous territoris a Hispània, Grècia i, posteriorment, la resta de la Mediterrània

la cultura suposadament superior que els fornien els romans. Aquest plantejament reduccionista del procés de romanització és especialment vàlid quan parlem de les ciutats feniciopúniques. Així que, per evitar caure en aquest parany historiogràfic, cal esbrinar quins varen ser els processos de canvi en el si de cadascuna d'aquestes societats; és

Figura 2. “Numancia” o “El último día de Numancia”, per Alejo Vera Estaca (1880).
Diputació Provincial de Sòria.

*Els numantins, després de la seva aferrissada resistència als romans, sabien que només els calia esperar una *deditio in dictionem*, i preferiren el suïcidi col·lectiu*

a dir, quins foren els mecanismes interns que permeteren que la “romanització” tingués lloc. Cal, doncs, identificar les causes, els temps i els modes del procés històric que anomenem “romanització” i que, per regla general, no va ser sobtat, sinó que va tenir una durada més o menys dilatada.

Després de la segona guerra romanocartaginesa, l'expansió militar de la República Romana durant el segle II aC, tant a la Mediterrània oriental com a l'occidental, culminà amb la formació d'un gran imperi, mitjançant el sotmetiment d'amples territoris a la *maiestas* del poble romà. Les ciutats-estat púniques que havien fet costat a Cartago, amb la derrota quedaren sota domini romà, iniciant-se aleshores processos en els quals Roma va exercir el seu domini de maneres diferents. Però al final d'aquests desenvolupaments, el resultat va ser que totes aquelles formacions socials quedaren incorporades a l'Estat romà, cosa que ni els mateixos romans no havien previst al final de la guerra. No obstant això, no es va tractar de processos homogenis per a totes les ciutats, ni cada cas va tenir la mateixa durada. Per al d'Eivissa, entenc que aquest procés, d'uns 275 anys de durada, mitjançant el qual la *'Ybošim* púnica esdevingué la Ebusus romana, va ser més complicat del que habitualment s'ha admès per la major part de la historiografia.

En altres treballs ja he plantejat que va tractar-se d'un procés continu, el qual es va desenvolupar en tres passes o fites fonamentals: rendició, federació i municipalització. En aquesta ocasió, voldria realitzar l'anàlisi d'aquest procés, procurant resumir i simplificar tant quant sigui possible –atès el caràcter divulgatiu d'aquesta publicació– qüestions que són complexes, parant especial atenció als aspectes polítics i jurídics i, sobretot, als seus efectes sobre la població ebusitana. Atesa l'extensió final del treball, l'hem dividit en dues parts. En aquesta primera ens ocupem de la rendició i la fede-

ració, deixant per al pròxim número de la revista l'estudi de la municipalització.

2. RENDICIÓ

Des de fa anys venim defenent que el primer pas vers la integració d'*'Ybošim* a l'estat romà, va haver de ser una *deditio*. Aquest fet no està reflectit en cap font antiga, però cal deduir-lo de la pròpia evolució dels esdeveniments. En primer lloc, perquè Roma gairebé mai es va avenir a regularitzar relacions amb una ciutat sense que s'hagués produït una rendició expressa, i això sobretot després de la seva victòria en la segona guerra romanocartaginesa. L'instrument jurídic que va aplicar Roma per a sotmetre les comunitats vençudes era molt simple: l'exigència formal d'una rendició prèvia sense condicions (*deditio ad romanos*). Per tant, la rendició resultava un primer pas necessari, fins i tot imprescindible, sense el qual no s'haurien pogut produir els demés.

2.1. Què era una *deditio ad romanos*?

La rendició (*deditio*) era un acte amb validesa jurídica en el dret romà, pel qual una comunitat es

posava sota el poder normatiu de Roma. Així, davant d'una victòria militar romana, la rendició dels vençuts els situava, de fet, sota la *maiestas* (poder) del Senat i poble romans, esdevenint una *civitas dediticia*. Des de la perspectiva jurídica, la comunitat vençuda desapareixia, doncs, com a tal comunitat i, a partir d'aquell moment, depenia de la *clementia* romana la seva possibilitat de recuperació. Hi havia, però, dues classes de *deditio*, en funció de la seva duresa:

- a) La pitjor i més dràstica era la *deditio in dictio-nem*, que es produïa quan els romans consideraven que la resistència militar de la ciutat vençuda havia estat massa violenta. Aleshores, podien decidir l'execució dels dirigents, la venda com a esclaus dels supervivents, l'arrasament de la ciutat, la subhasta de les terres, la destrucció dels déus i l'abolició de totes les seves lleis. Aquesta, afortunadament, no es va produir en un excessiu nombre d'ocasions, però ajuda a entendre algun cas extrem, com per exemple el suïcidi col·lectiu dels habitants de Numància (Sòria) que, sens dubte, eren molt conscients del que els esperava quan els romans aconseguissin conquerir la seva ciutat.
- b) La rendició menys traumàtica era la *deditio in fidem*. Aquesta es produïa de manera voluntària quan una comunitat encara no havia estat completament vençuda militarment (per exemple una ciutat assetjada que es rendia abans de la seva definitiva conquesta per les armes). La *deditio*, per assolir natura jurídica, es plasmava formalment en un document, per mitjà del qual les persones i els béns passaven a poder dels *Senatus populusque romanus* per dret de guerra. Els béns dels rendits o vençuts (*res hostiles*) deixaven de pertànyer-los, per quant es considerava els enemics com a fora de l'orbe i, per tant, el seu dret com a inexistent. Això, de fet, suposava que la ciutat derrotada s'extingia jurídicament com a comunitat i es posava en mans del Senat que, en nom del poble romà, passava tenir el *dominium* real, és a dir, a ser propietari de béns i persones. Aleshores, els rendits es col·locaven sota la *fides* (protecció) del Senat romà. No obstant això, en determinats casos –sobretot quan la rendició s'havia produ-

ït de manera voluntària–, el comandant romà, consultant amb el seu *consilium*, podia restituir l'autonomia a la comunitat rendida, per bé que aquesta decisió devia ser posteriorment ratificada pel Senat. Els romans podien, doncs, restituir-la com a ens polític, però sempre a canvi de certes condicions (*vide infra* 2.3.) que quedaven estipulades en l'acta de rendició. A canvi la ciutat *dediticia* conservava les seves lleis i institucions, però només pels assumptes interns, atès que quedava totalment sotmesa a la República romana quant la política exterior i a l'establiment de la guerra i la pau.

2.2. Quan degué produir-se la *deditio* dels punicoebusitans?

Si hom analitza el context de l'imperialisme romà que es desplega per la Mediterrània després de la segona guerra contra els cartaginesos, sembla més plausible que la *deditio* ebusitana s'hagués produït al final del conflicte bèl·lic. Cal considerar que, ateses les circumstàncies, als punicoebusitans no els va restar cap altra alternativa, si no volien ser militarment exterminats.

Atenent el fil dels esdeveniments, cal deduir que aquesta rendició va haver de produir-se amb posterioritat al 206 aC, quan 'Ybošim encara va rebre i avituallar la flota de Magó, perquè és evident que això no s'hagués produït si ja estiguessin sotmesos a una *deditio ad romanos*. Aleshores, el que sembla més probable, sense poder descartar altres possibilitats, és que tingués lloc després de la batalla de Zama, l'any 201 aC, que va suposar la definitiva derrota de Cartago, i la fi de qualsevol esperança d'un tractat de pau amb els romans que estalviés la desfeta final.

En qualsevol cas, la rendició havia d'estar formalitzada abans del 195 aC perquè, que se sàpiga, l'illa no va veure's afectada per la campanya del cònsol Cató contra els indígenes aixecats en armes contra Roma, entre el 195 i el 193 aC, en contrast amb altres ciutats fenícies d'Hispania que sí s'havien sublevat. Tampoc no es té notícia de que s'impliqués en la tercera Guerra Púnica, que va acabar amb l'arrasament de Cartago en el 146 aC. I també és evident que, en el 123 aC, quan es produeix la conquesta romana de les Balears, si els púnicoebusitans no haguessin estat

Figura 3. “Vercingétorix llença les seves armes als peus de Juli César”, per Lionel Noel Royer (1899). Museu Crozatier, Le Puy-en-Velay. Deditio del cap dels gals davant Juli César, després de ser derrotat a la batalla d'Alèsia, en octubre del 52 aC. La rendició, però, no va lliurar els principals cabdills de ser empresonats i posteriorment executats

en pau amb Roma, les tropes de Quint Cecili Metel no s'haurien limitat a actuar a Mallorca i Menorca.

Per tant, una data situada dins la forquilla cronològica compresa entre l'any 201 i el 195 aC es perfila com a gairebé segura per a situar la rendició dels ebusitans als romans.

2.3. Quines conseqüències degué tenir la rendició?

La primera conseqüència d'una *deditio* era evitar la conquesta i ocupació militar. Si ens fixem en altres rendicions de l'època, veiem que aquestes normalment comportaven la imposició als rendits d'unes condicions que solien consistir en:

- instituir un *stipendium* (tribut) fix, regulat pel governador provincial, per l'ús de les antigues propietats –atès que les terres esdevenien *ager publicus*– que s'anomenava *vectigal*.
- el dret de Roma a realitzar lletes de tropes per a les unitats auxiliars de l'exèrcit romà (*auxilia*).
- obligació dels *dediticii* de subministrar queviures i serveis a un preu estipulat d'avant mà (cosa que afavoria els abusos dels governadors i, de fet, va provocar nombrosos aixecaments)
- dret a que Roma instal·lés una guarnició romana dins del seu recinte.

En l'acta de rendició, el romans podien exigir també altres condicions addicionals, com ara el lliurament d'hostatges, la confiscació de les armes, a més d'elevades indemnitzacions de guerra i dures condicions polítiques. Segons es desprèn d'un comentari d'Apià, després d'una rendició, aquestes condicions imposades per tal d'obtenir la pau eren gestionades per una comissió senatorial. Per bé que no en tinguem cap constància a les fonts, cal creure que *Eivissa*, després de la seva *deditio*, degué veure's sotmesa a moltes d'aquestes condicions. A partir del 197 aC, any en que fou creada la província, *'Ybošim –Ebusus* per als nous dominants– va quedar integrada en la jurisdicció de la *Hispania Citerior*. La capital es va establir a *Tarraco* i fou governada per procònsols elegits *extra ordinem* (Liv. XXVIII. 38; XXIX. 13, XXXI. 20), i més tard per dos pretors investits amb el poder dels procònsols i la insígnia de les 12 fasces (Liv. XXXII. 28; XXXIII. 26; XXXVII. 46; XXXIX. 29). Per a mantenir l'autoritat de Roma, i per assegurar la recaptació dels impostos, una legió es va estacionar a la província.

Els ingressos que obtenia l'*aerarium* romà dels territoris vençuts, per mitjà dels botins de guerra, indemnitzacions derivades dels tractats de rendició, requisicions puntuals, prestació d'auxiliars per a les tropes, hospitalitat militar, etc, es denominen *vectigal incertum*. Molt del botí obtingut per les tropes durant les campanyes bèliques, en els primers moments de la conquesta era subhastat en els mercats que s'organitzaven al costat dels campaments militars (*cannabae*), on els objectes valuosos eren adquirits per *negotiatores* civils.

D'altra part, durant els períodes republicà i alt imperial, Roma posseeix la propietat absoluta de la terra en els territoris conquerits, tant si originalment eren terres de propietat privada com si eren comunals. Amb la *deditio* la terra dels vençuts esdevé *ager publicus* del poble romà, i el seu *dominium* era un *ius propium civium Romanorum*. Així que, un cop s'aplicaven les clàusules de la rendició, els vençuts podien seguir ocupant els seus territoris, que ara havien quedat convertits en *ager publicus* –i per tant propietat del *populus Romanus*–, a canvi d'un *stipendium*, la quantia del qual era fixat en la *deditio*. A això es referia el comentari de Ciceró a les *Verrines*, quan parla de “una renda fixa anomenada estipendiària, com esdevé amb els hispans i amb la

Figura 4. Saqueig del temple de Jerusalem per les legions romanes l'any 70 dC. Escena en relleu d'un plafó de l'Arc de Titus a Roma. Després d'aconseguir una victòria militar, els romans saquejaven les possessions dels vençuts (*res hostiles*)

majoria dels púnics, en concepte de premi per la nostra victòria a la guerra púnica...” (II *Verr.* III 6, 12).

L'explotació dels territoris de les comunitats vençudes es gestionava a partir de meticulosos cadastres. Fins i tot podria afirmar-se que, un cop els romans s'havien apoderat d'un territori, darrera les tropes arribaven els censors, per elaborar un cens que quantificava la població i tots els recursos; així com també els agrimensors, per amidar i valorar la terra. Amb les dades obtingudes, es fixaven els límits del territori d'explotació, disposant-se així de dades precises per aplicar les càrregues impositives corresponents. En molts casos, part de la terra podia ser cedida en ús a colons romans o itàlics, de vegades també a cabdills indígenes per premiar la seva adhesió o lleialtat. Altra part podia ser venuda a propietaris terratinents (romans o de la noblesa local), a fi d'aconseguir diners en efectiu per a la tresoreria estatal. La resta es retornava a la comunitat que originalment la posseïa, però en unes condicions d'explotació ben diferents. És així com, des del punt de vista jurídic, aquest sòl esdevenia *ager vectigalis* sobre el que hi havia que pagar un cànon o *vectigal* pel seu ús. El “*vectigal*” era aleshores un impost indirecte, en concepte d'explotació, per l'arrendament de les terres (*agri vectigales*). D'aquesta manera, les comunitats estipendiàries explotaven les terres productives del seu antic *territorium* en règim d'arrendament, llogades pels censors sota el títol de *possessio*, per a cinc anys renovables.

Va ser així com a la península Ibèrica masses de poblament caigueren en la pobresa, a causa d'un procés de conquesta que destruïa les bases econòmiques i socials, exhauria la terra i desarrelava els individus, perquè els desposseïa de la terra i els obligava a un pagament de tributs que sovint no podien afrontar. També hi ha que dir que les antigues elits locals sovint esdevenien còmplices dels romans en l'explotació de la seva comunitat, per tal de seguir mantenint els seus privilegis.

Així doncs, la *deditio* hauria convertit als punicoebusitans en *peregrini dediticii* (estrangers sotmesos), cosa que de fet els convertiria en *stipendiarii* (tributaris) de Roma. A partir d'aquest moment,

molts camperols i petits propietaris ebusitans, que havien treballat unes determinades terres durant generacions, pogueren trobar-se desproveïts de la propietat, reduïts només a posseïdors i sota l'obligació de pagar tributs per poder seguir treballant-les, bé a un propietari absentista (romà, itàlic o de l'oligarquia local) si havien esdevingut propietat privada, bé als agents del *procurator* provincial, si les terres eren *ager publicus*. Això, indubtablement, va haver de causar un empitjorament de les condicions de vida de bona part de la població illenca, sobretot dels petits camperols i del proletariat urbà, la qual cosa sembla tenir un reflex a l'àmbit funerari, doncs és notable un empobriment general dels enterraments en el segle II aC.

Després d'apropiar-se dels recursos d'Hispania, tant de les terres de conreu com sobretot dels recursos miners, i posteriorment dels de Grècia, els impostos dels territoris conquerits arribaren a Roma amb escreix. De manera que la riquesa de la República es va incrementar tant que, cap el 167 aC, després d'ingressar el botí que Luci Emili Paulus va portar de Grècia, Roma ja no va necessitar recaptar més impostos dels seus ciutadans: El *tributum civium romanorum*, que era l'únic impost directe que pagaven els ciutadans romans va ser suspès *sine die*. Tampoc no es cobraren impostos sobre el sòl itàlic fins a l'època de Dioclecià (284-305 dC), els aliats llatins quedaren sotmesos a l'anomenada *formula togatorum*, que els obligava a contribucions

Figura 5. Placa de bronze coneguda com a *Tabula Alcantarensis* o “Bronze d’Alcántara”, amb el text original de la *deditio* dels indígenes seanocs als romans l’any 104 aC. Museu de Càceres

militars, així com a finançar les unitats d’*auxilia* (soldats auxiliars) que regularment els eren reclamades per a l’exèrcit.

En els territoris conquerits, per tal de facilitar el càlcul de les exaccions, aquestes habitualment s’avaluaren en la dècima part (*decuma*) del que produïa cada comunitat, sistema que té el seu origen en la fiscalitat que es va implantar a Sicília i que es remuntava a la de l’antic regne de Siracusa. Inicialment era un impost sobre la collita que es pagava en espècie, però que l’estat, a través d’intermediaris als que s’adjudicava en subhasta la recaptació, cobrava en moneda. En efecte, a tots els territoris conquerits el control de la recaptació dels *vectigalia publica populi romani* –els ingressos fiscals de l’estat– queia sota la jurisdicció dels governadors provincials, però els encarregats de dur-la a terme en aquesta època eren habitualment els *publicani*. Roma, per estalviar-se l’embalum burocràtic d’aquesta tasca, feia concursos d’adjudicació per atorgar el monopoli de la recaptació d’un determinat territori per un període estipulat d’anys (normalment cinc); les *societates publicanorum* licitaven i la companyia adjudicatària anualment havia de pagar per endavant a l’estat l’import estimat de la recaptació, per la qual cosa Roma els pagava interessos. Això implicava que els *publicani* havien de ser persones que

comptessin amb importants recursos econòmics, per aquest motiu molts d’ells pertanyien a l’*ordo equester*. Com a compensació, els *publicani* podien quedar-se amb qualsevol quantitat que sobrepassés la que ells havien licitat i, a més, amb els interessos que els pagava la tresoreria. El risc que corrien era no poder recaptar tant com havien licitat, per la qual cosa els seus mètodes eren expeditius. Però, per minvar els seus riscos, aquestes companyies diversificaren les seves inversions. Així, es feren amb la compra dels esclaus i dels botins de guerra, abans en mans dels *negotiatores*. També, pel mateix sistema de licitació, les companyies de *publicani* podien furnir als exèrcits de conquesta i governs provincials moltes altres prestacions, subministrament d’armament, queviures, etc (en aquest cas apareixen anomenats com *redemptores* a les fonts), així com també fer-se càrrec de l’explotació en règim de monopoli de determinades indústries, com ara les mines i les salines. Hi ha indicis de que als territoris hispànics aquestes societats privades començaren a actuar a principi del segle II aC, i evidències epigràfiques a final d’aquest segle. Per això, encara que no en tinguem cap notícia a les fonts, no costa gens imaginar que les riques salines d’Eivissa i Formentera i les mines de galena de s’Argentera –que ara ja se sap del cert que eren explotades des del període fenici–, les quals en el període bàrquida potser ja devien ser explotades per una companyia estatal, algun temps després de la *deditio* d’Ybošim passessin a ser-ho per una *societas publicanorum*. Aquest fet s’hauria pogut produir després de la reorganització del cònsol Cató, un cop sufocats els aixecaments indígenes del 196-195 aC, o bé, encara amb major probabilitat, després de la conquesta de Mallorca i Menorca el 123 aC.

La pèrdua de drets jurídics per part dels habitants d’una *civitas dediticia*, en la pràctica col·locava aquesta en el darrer esglaó del dret romà com a *civitas stipendiaria*. Aquest esglaonament, durant el període de conquesta posterior a la segona guerra romano-cartaginesa, estava constituït principalment per:

- *civitates liberae et immunes*: no estaven subjectes a càrregues fiscals i gaudien de notable autonomia, conservant habitualment la seva independència administrativa. El seu territori estava considerat com *ager privatus iure peregrino*

Figura 6. Soldat romà de les tropes auxiliars (dibuix de Peter Connolly). Les unitats d'auxilia eren fornides per les ciutats federades, d'acord amb les condicions establertes en el seu foedus amb Roma

(propietat privada sota legislació estrangera). Generalment eren aquelles que mantenien aliances amb Roma, com ara *Arse* (Sagunt), o que s'havien lliurat voluntàriament als romans sense cap lluita.

- *civitates foederatae*: no estaven subjectes a l'autoritat dels governadors provincials i gaudien de cert grau d'autonomia, però tenien l'obligació de determinades prestacions cap als romans. La seva situació derivava d'un pacte (*foedus*) amb Roma prèviament establert. Podien ser ciutats que durant un conflicte bèl·lic, voluntàriament havien canviat de bàndol i posat al costat dels romans, com ara *Gadir* (Càdis).
- *civitates stipendiariae*: estaven subjectes a un impost fix, que podia pagar-se en moneda o en espècie, derivat de la seva rendició (*deditio*), el cost del qual es repartia entre tots els seus habitants, i estaven sota el control dels governadors romans. Habitualment eren aquelles que havien resistit militarment als romans fins al darrer moment, i que a la fi s'havien rendit per evitar la seva destrucció.

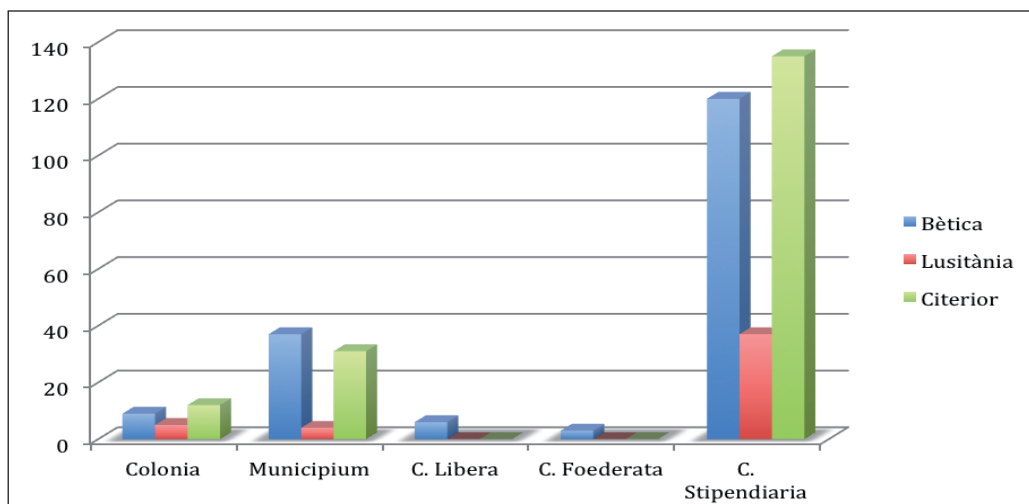
Tots els estatuts de les ciutats vençudes o rendides tenien en comú la pèrdua real de capacitat de decisió pròpia, al menys en tot allò que superava l'estricta marc local. I, per damunt de tot, a més de l'expressa prohibició de relació directa entre elles, només quedava el govern romà. Posteriorment, quan els territoris conquerits passaren a inte-

grar-se en l'administració de les províncies romanes, les categories de moltes d'aquestes ciutats que es mantingueren com a *peregrinae* o estrangeres, podien seguir sent lliures, federades i estipendiàries, totes les quals es regien per normes de dret consuetudinari i no gaudien dels beneficis inherents del dret romà i llatí. Aquestes ciutats, doncs, no tenien res a veure, jurídicament parlant, amb les colònies i municipis que sorgien, ja fos mitjançant l'acció colonitzadora, situant grups de poblament o veterans de l'exèrcit als territoris conquerits, ja fos per la reorganització i promoció d'alguna de les ciutats indígenes. Es tractava, per tant, de noves ciutats que fundaven els romans en els territoris conquerits, o ciutats ja existents que per algun motiu eren promocionades concedint-les aquests estatuts privilegiats, les quals posseïen legislacions i estaven socialment organitzades per directrius emanades de Roma.

Però la major part de les ciutats hispanes en els dos darrers segles aC eren *civitates stipendiariae*, autònomes en el seu govern interior, però sotmeses administrativament, política i jurídica, al governador romà de la província i obligades tant a facilitar tropes com a pagar el tribut o *stipendium* que gravava l'ús del seu territori provincial. El governador havia d'aprovar els pressupostos i garantir el repartiment equitatiu de les càrregues estipendiàries entre els membres de la comunitat. Per visualitzar la importància de les ciutats estipendiàries, fins i tot en un moment avançat dels segle I dC, podem prendre de l'obra de *Caius Plinius Secundus Major* (Plini el Vell) les següents dades per a Hispània, que queden reflectides en la taula i el gràfic que es mostren a continuació:

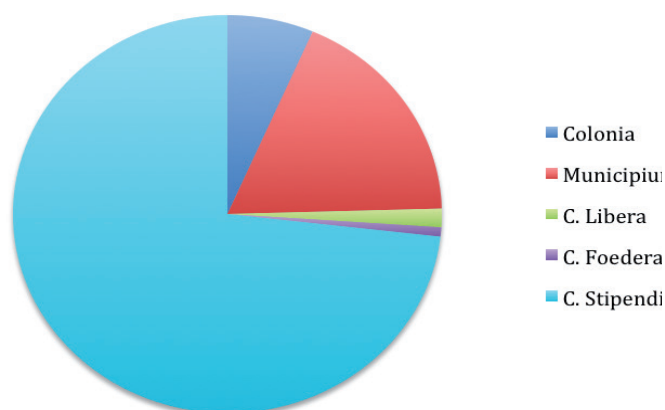
PROVÍNCIA	Colonia	Municipium	C. libera	C. foederata	C. stipendiaria	Total
Bètica	9	37	6	3	120	175
Lusitània	5	4			37	46
Citerior	12	31			135	178
Total	26	72	6	3	292	399

Taula de contingències dels diferents estatuts ciutadans a Hispània segons dades de Plini el Vell

Histograma de freqüències dels diferents estatuts ciutadans a cada província d'Hispania (segons dades de Plini el Vell)

De la taula i la gràfica anteriors observem com, d'un total de 399 ciutats, 292 no havien promocionat i seguien en la seva condició d'estipendiària, el que suposa un 73 % de les ciutats hispanes, tal i com queda reflectit a la gràfica següent:

Gràfica circular de contingències absolutes dels diferents estatuts ciutadans a Hispania (segons dades de Plini el Vell)

Com es pot comprovar, les ciutats estipendiàries, entre les quals estem segurs que cal situar Eivissa, seguien sent una de les fonts principals de recursos de Roma a Hispania durant els segles II-I aC, per quant la condició d'estipendiària comportava –recordem-ho– que la terra seguia sent *ager publicus* que s'explotava com un arrendament a títol de *possessio*, tributant per això el corresponent *vectigal* –és a dir, el cànon o renda que es pagava a l'estat romà per l'ocupació o utilització de les seves propietats– al governador de la província.

3. FEDERACIÓ

La federació amb Roma seria el segon esglaó en el procés de romanització dels ebusitans. Amb aquest important pas, la ciutat d'Eivissa, després d'haver subscrit un *foedus* –és a dir, un pacte de federació amb l'estat romà– va assolir l'estatut jurídic de *civitas foederata* (ciutat federada).

Justament, el fet de que *'Ybošim*, l'Eivissa encara púnica, esdevingués una ciutat federada, pot ser considerat com la confirmació del pas anterior –la rendició–, perquè Roma no regularitzava la relació amb cap comunitat si no era des d'una posició de vencedor. I aquesta només la procurava la condició de vencedor. Des d'aquesta condició, l'estat romà podia mantenir la situació de *dediticia* d'una ciutat indefinidament, fins que el seu propi interès el portés a considerar que convenia rehabilitat jurídicament aquella comunitat. Per això Roma va utilitzar diverses vies, en funció de les circumstàncies i del temps històric. Però, per a l'època que estem tractant, una de les més comunes, sobretot a Itàlia, va ser la federació.

3.1. Què era la federació?

“Federació”, sol designar una agrupació institucionalitzada d'entitats polítiques que en origen gaudien d'autonomia i, després de la federació, segueixen mantenint un ample marge d'autogovern. En el dret

romà, la federació era una figura jurídica que regulava la relació d'una determinada ciutat amb Roma, mitjançant un *foedus* (pacte) subscrit per ambdues parts i que, per tenir validesa, havia de ser posteriorment sancionat pel Senat romà. Aquesta fórmula va ser molt utilitzada en l'annexió dels territoris itàlics. En principi hi havia dos tipus de pactes:

- a) el *foedus aequus* o igualitari, en el que les dues parts se consideraven formalment com a iguals.
- b) el *foedus iniquus* o pacte desigual, pel qual la ciutat federada es comprometia a reconèixer la *maiestas* (autoritat) del poble romà i quedava jurídicament obligada a obeir les ordres del seu govern (Senat), esdevenint un aliat no autònom de Roma sota la fórmula de: *Maiestatem populi Romani comiter conservando* (preservant cortesment l'autoritat del poble romà).

No obstant això, amb el temps, àdhuc aquelles que havien subscrit un pacte d'igualtat acabaren a la pràctica perdent la seva sobirania. La presumpta igualtat no deixava de ser una fal·làcia, per quant en la realitat el tractat de federació amb Roma no acostumava a ser un tractat lliurement acordat per ambdues parts, sinó una decisió unilateral de l'estat romà que, com totes les decisions d'aquest caràcter, podia ser trencada pel Senat quan considerés que els federats havien violat alguna de les clàusules del *foedus*, o quan el suprem interès del poble romà així ho aconsellés. I aquesta possibilitat de trencament no es sustentava en un tractat paritari lliurement acordat per ambdues parts, sinó que té el seu origen en l'existència prèvia d'una *deditio*, que situava els federats en una relació de subordinació real, o si es vol clientelar, de l'estat romà. Per bé que, des d'aquell moment, fossin formalment considerats com a *socii* (aliats).

Però el pacte solia comportar determinades càrregues, com l'obligació de donar determinats béns o serveis als romans, que generalment eren prestacions de tipus militar. D'aquesta manera, les ciutats federades d'Itàlia constituïren un dels punts de l'exèrcit romà. Roma va saber arbitrar des d'un principi un sistema de prestació militar que nodria cada any la maquinària militar romana, que fins al segle I aC va estar formada no només per les legions de ciutadans romans, sinó també pels

membres de l'anomenada *formula togatorum*, un compromís militar obligatori que incloïa les colònies llatines i les ciutats federades, i que constituïa quelcom més de la meitat dels efectius militars amb què comptava l'exèrcit romà. Un episodi prou il·lustratiu el constitueix l'actitud del cònsol Sulpici Galba davant del delegat d'Antíoc, afirmant que els ciutadans de Regio, Nàpols i Tarent, en la seva condició d'ex vençuts, malgrat que tots desfruitessin de la condició federal, estaven *in potestate populi Romani* i, per tant, obligats a prestar ajuda a Roma, ajuda que en el cas d'aquestes ciutats es concretava en un *stipendium* i naus. Aquest *stipendium* no era altra cosa que el sou que havia de pagar-se a les tripulacions de les naus que, com a part integrant del grup de *socii navales* de l'estat romà, havien de subministrar obligatòriament a Roma (Livi 35,16, 2-3 i 8-9). És evident, per tant, que l'estatus federal de Nàpols, Regium o Tarent no ha de portar a engany, ja que va tenir el seu origen en una derrota, la qual cosa situa aquestes ciutats en un nivell de subordinació real a l'estat romà, malgrat que aquest les hagués concedit els *aequissima foedera* que, en paraules de Ciceró, gaudien (*Pro Balbo* 8.21; *Pro Archias* 3.6).

Les ciutats federades eren la classe més elevada de ciutats autònomes. Doncs, mentre que les *civitates liberae* podien perdre la seva llibertat en qualsevol moment, l'existència d'un *foedus* formal obviava aquest risc. Les ciutats federades solien estar exemptes dels impostos ordinaris i fora de la jurisdicció dels governadors provincials, és a dir, gaudien d'un innegable marge d'autonomia interna. Vivien mantenint les seves pròpies costums i lleis, conservaven tanmateix els seus òrgans de govern, magistrats i sacerdots. També gaudien del *ius commercium* amb els romans, però sempre segons les normes del *ius gentium* (legislació que regulava les relacions entre els ciutadans romans i els no ciutadans). Els termes del *foedus* eren diferents segons els casos, però sempre garantien l'autonomia interna (*libera et foederata*); en canvi, mai la independència en política exterior, que sempre estava estipulada *ut eosdem quos populus Romanus amicos atque hostes habeant* ("de manera que ara tenien els mateixos amics i enemics que el poble romà", Livi XXXVIII, 8, 10). Doncs, en tots els casos, Roma prohibia expressament el desenvolupament d'una política exterior

independent, perquè no gaudien del *ius belli et pacis* (dret de declarar la guerra i la pau) i els seus ciutadans tampoc gaudien del *ius migrandi* (dret d'emigrar).

En aquest sentit, un *foedus* esdevé una eina jurídica de control i domini molt efectiva, ja que, si bé atorgava certs drets, creava també unes obligacions i unes limitacions que la part afectada no podia deixar de complir. Cal, doncs, no veure'l com un tracte de favor fruit de la benevolència romana, com fan aquells autors que consideren la conquesta i dominació pels romans com un avenç per als pobles dominats. Perquè els federats contribuïen amb les seves prestacions a l'increment del poder de Roma, però sense poder gaudir-ne dels beneficis, ni dels privilegis de la ciutadania romana. La federació era, per tant, un veritable instrument de l'imperialisme romà per sancionar i legitimar jurídicament unes relacions desiguals, completament desfavorables per a la part més feble.

Malgrat això, un altre aspecte molt important era que, en veure reconegudes les lleis i institucions locals, això obria la possibilitat de l'accés dels federats a la possessió de la terra. En aquest sentit, l'establiment del *foedus* equiparava, de fet, la *civitas foederata* a una *civitas libera et immune*. D'aquesta manera el sòl deixava de ser *ager publicus* per esdevenir *ager privatus ex iure peregrino*. Això suposava que la situació retornava a ser la que era abans de la *deditio*, és a dir, que la ciutat recuperava la possessió del seu antic territori, i que ja no havia de seguir pagant als romans el *vectigal* per al seu ús, és a dir per la seva *possessio*.

Una còpia del *foedus* gravada en una planxa de bronze era guardada en el Capitoli de Roma i una altra en la ciutat afectada. Les ciutats federades només podien perdre la seva llibertat o privilegis en casos excepcionals, com per exemple en cas de guerra (Dió Cassi, 41, 25, en el cas de Massalia), o d'un abús inacceptable de la seva posició (Suetoni, *August*, 47). La seva posició era similar a la de les ciutats itàliques aliades abans de la *lex Julia* del 90 aC. Com a estats sobirans, tenien el dret d'encunyar moneda, d'admetre exiliats a la seva ciutadania (Ciceró, *pro Balbo*, 12, 29; Tacitus, *Ann.* IV, 43; XIII, 47), mentre que, com ja ha estat dit, estaven exemptes de qualsevol interferència per part del governador provincial.

3.2. Quan i perquè es va produir la federació d'Ybošim?

Que *Ebusus*, l'antiga 'Ybošim, va ser una ciutat federada de Roma ho sabem per un text de Plini el Vell (*Hist. Nat.* III, 76), que és l'únic testimoni conegut d'aquest fet. Però, malgrat la seva singularitat, no hi ha raons per dubtar de la seva fiabilitat. Les dades fornides per aquest escriptor, mort a l'erupció del Vesuvi del 79 dC, corresponen, més o menys, a la situació del seu temps o d'una mica abans, i estan basades en fonts fiables així com en el seu coneixement directe del país, ja que ell mateix havia estat procurador de finances a la província *Tarraconensis*. Podem assumir, doncs, que Eivissa era una ciutat federada almenys durant les dues darrers dècades abans del canvi d'era i els tres primers quarts del segle I dC, fins que va variar el seu estatut jurídic en esdevenir un municipi llatí

Però, malauradament, si sabem en quin moment aproximadament Eivissa va deixar de ser ciutat federada, no sabem quan va començar a ser-ho, ja que ni Plini ni cap altra font no ens diuen la data en que va subscriure's el seu *foedus*. Diversos autors han apuntat com a dates probables l'acabament de la segona guerra Púnica el 201 aC, la destrucció de Cartago que va posar fi a la tercera guerra Púnica l'any 146 aC, o la conquesta de les Balears per Quint Cecili Metel el 123 aC., mentre que altres no en descartarien de fins i tot posteriors. Realment, però, aquest és un dels grans problemes de la Història Antiga de les Pitiüses que la investigació encara ha solucionat definitivament.

Hi hagut algun intent de justificar la condició de federada des d'un moment pròxim a la fi de la segona contesa romanocartaginesa, en base a les evidències de l'arqueologia, que mostra que els tres primers quarts del segle II aC a Eivissa varen ser un període de desenvolupament, tant urbanístic com de producció de manufactures i d'intercanvi comercial. Però sembla evident, en qualsevol cas, que els beneficis d'aquest desenvolupament econòmic, sota la forma d'impostos, tributs, taxes, etc., havien de recaure majoritàriament en els romans. Era l'època en que els *publicani* rendibilitzaven al màxim els seus guanys. Justament per això no sembla probable que la situació jurídica d'Eivissa fos aleshores la de federada, perquè cal recordar que les ciutats que gau-

dien d'aquest estatut estaven exemptes dels impostos ordinaris i fora de la jurisdicció dels governadors provincials, la qual cosa feia que la seva explotació pels dominants, en haver de circumscriure's al marc legal establert pel *foedus*, no pogués ser gaire indiscriminada. De fet, les enormes quantitats de riqueses que els romans extragueren d'Hispania durant el segle II aC poden ser molt més coherentment explicades com a producte d'una política de saqueig dels *stipendiarii*, que no com a resultat d'una política fiscal d'extracció regular mitjançant rendes fixes en diners. La pressió fiscal va centrar-se, doncs, en les condicions particulars de la *deditio* i en les obligacions puntuals contretes pels *dediticii*.

Per tant, la condició d'*Ebusus* com a deditícia explica millor la seva situació en el segle II aC que la de federada, fins i tot que no es veiés afectada per la campanya de Cató, per la tercera guerra Púnica i per la conquesta de les Balears per Metel. Aleshores, la pregunta segueix plantejada: quan es va federar? Una primera resposta, vist el marc jurídic i polític que hem vingut analitzant, seria que la federació es va produir en un moment en que a Roma li resultava convenient. No podia ser d'altra manera.

Crec que per a poder donar una resposta més concreta a la qüestió de quan es va federar *Ebusus* a Roma, cal ampliar l'interrogant i demanar-se perquè ho va fer? Des de fa uns anys, l'investigador Enrique García Riaza, professor d'Història Antiga a la UIB, i jo mateix, treballant completament per separat i seguint raonaments paral·lels però no sempre coincidents, hem arribat a una mateixa conclusió: La federació d'*Ebusus* va tenir lloc com a conseqüència del conflicte sertorià, les repercussions del qual no havien estat ben valorades al conjunt de l'arxipèlag balear. Els fets, resumidament, foren els següents:

L'any 81 aC, va tenir lloc una efímera ocupació d'*Ebusus* per Sertori amb el recolzament d'una esquadra de pirates cilicis (Plutarc: *Sertorius* VII, 1; Anni Florus: *Bellum Sertorianum* II, 10). Aquest polític d'origen sabí, membre del partit dels populars, s'havia oposat a la dictadura de Sila. En absència del dictador, Sertori havia estat nomenat governador d'Hispania, però havent retornat a Itàlia després de les seves campanyes a Orient, Sila va revocar el seu nomenament. Com que Sertori es va negar a renunciar al seu comandament provincial i va mobilitzar tropes per a resistir, Sila va enviar Cai Anni Lusc,

Figura 7. Gravats representant Sertori (Mary Evans Picture Library, núm. 10047858)

amb *imperium* proconsolar i al capdavant de dues legions, per a fer-se càrrec del govern de la província i fer front al rebel. Després de travessar els Pirineus, Anni va perseguir Sertori per la *Citerior*, obligant-lo a embarcar-se a Cartagena i abandonar la península per a refugiar-se a les costes mauritanes. Però, després de ser expulsat del nord d'Àfrica per un sobtat atac dels indígenes, i d'haver estat també rebutjat de les costes peninsulars on havia recalat amb les seves minvades forces, Sertori estableix una aliança amb un estol de pirates cilicis i desembarca a Eivissa, on aconsegueix derrotar la guarnició prèviament deixada per Anni. Malgrat això, Anni va retornar amb una important flota i cinc mil infants. Davant la notícia de l'arribada d'aquests, Sertori decideix sortir-li a camí i plantejar una batalla naval. Aquest fet fa pensar que, si el sabí va prendre tan arriscada decisió, va ser perquè era conscient de que, en cas que les tropes d'Anni aconseguissin desembarcar a l'illa, les seves possibilitats en una batalla terrestre eren nul·les. El context dels fets porta a creure que

Figura 8. Denari encunyat a Hispània per Cai Anni Lusc, juntament amb Luci Fabi Hispaniensi, l'any 82 aC, a l'inici del conflicte sertorià (Crawford. 366/3b)

la feblesa dels sertorians no només estaria determinada pel superior potencial de la flota i les tropes senatorials, sinó potser també per l'hostilitat de la població illenca, que hauria pres partit pel bàndol silà. Però en fer-se a la mar, l'estol de Sertori va ser dispersat per una forta tempesta, que va arrossegar moltes naus contra els esculls de la costa per morde la seva lleugeresa. Això l'obligà a fugir, enmig de grans dificultats, amb les deixes de la seva flota fins creuar l'estret de Gibraltar.

No resulta fàcil, davant la manca d'evidències, avaluar la incidència d'aquest esdeveniment en la història ebusitana. Tots els arguments apunten a que Eivissa, com Cadis i altres ciutats fenícies, va optar per la causa silana-senatorial, possiblement davant l'amenaça que suposaven Sertori i, sobretot, els seus aliats cilicis per a l'estabilitat econòmica i la seguretat de les rutes marítimes. I, possiblement també, per estimar que el manteniment de la fidelitat a la causa del senat romà i del dictador, era una opció més convenient per als interessos ebusitans que el recolzament a un sublevat, la situació del qual distava molt de ser falaguera. D'aquesta manera, el fet d'haver-se oposat a Sertori, podia haver esdevingut un bon argument per tal d'obtenir algun tipus de benefici, o quant menys de millora en les condicions de dominació derivada de la *deditio*.

Crec, efectivament, que després de la desfeta de l'esquadra sertoriana i la recuperació de l'illa per Anni, aquesta hauria estat una ocasió òptima per a *Ebusus* per presentar aquests fets com a demostratius de la seva adhesió al senat romà i aconseguir que, aleshores, un tractat de federació fos sancionat per aquest senat. Un indicatiu de que això va poder

ser així és el fet de que Anni situés, abans de la definitiva batalla naval, una guarnició a l'illa. Aquest fet s'hauria produït d'acord amb les condicions de la *deditio* i va ser, per tant, anterior al *foedus*. Si el *foedus* hagués estat vigent el que s'hauria produït, probablement, hagués estat una lleva d'ebusitans per a formar una unitat d'auxiliars que defensés l'illa; però, tot i que aquesta possibilitat no és completament descartable, el context dels fets sembla apuntar com a més probable la primera opció.

Tot aquest raonament, des del nostre punt de vista, es veu reforçat pel paral·lelisme amb el cas de *Gadir* (Cadis). Recordem que el *foedus* gadità no va ser definitivament sancionat pel senat romà fins l'any 78 aC. L'explicació d'aquesta data tan tardana podria ser, segons l'hispanista rus Tsirkin, que la iniciativa de reemplaçar el confús pacte inicial del 206 aC entre la ciutat i els representants d'Escipió, per un *foedus* que sancionava l'acceptació per part dels gaditans de la supremacia dels romans, estava en l'imperatiu del senat en evitar la caiguda de la ciutat sota domini de Sertori. I, vistes així les coses, sembla raonable plantejar que aquesta iniciativa dels romans de modificar la condició jurídica de Cadis, va poder tenir el seu precedent a *Ebusus* tres anys abans. Aquest plantejament permet proposar que aquesta política d'establir pactes de federació durant el conflicte sertorià podria correspondre a una estratègia senatorial per assegurar-se la fidelitat d'importants centres marítics durant aquest conflicte bèl·lic. Fins i tot, en el cas d'Eivissa podria considerar-se que, davant de la inseguretat del moment, l'oferiment de federació per assegurar-se el control d'una illa tan estratègica, podria haver estat ofert per *Annius* abans del desembarcament de Sertori, quan el procònsol va instal·lar una guarnició a l'illa. En qualsevol cas, el *foedus* hauria d'haver estat ratificat pel senat romà, cosa que amb tota versemblança va haver d'ocórrer després de la fugida de Sertori, tal vegada quan Pompeu Magne ja governava a la Citerior, dins del marc de la seva política per assegurar fidelitats a Roma i, a la vegada, clientele a si mateix. Però d'aquesta imprescindible ratificació, com en el cas de la majoria de ciutats federades d'occident, no n'hi ha constància a les fonts escrites.

3.3. Quines conseqüències degué tenir la federació?

No hi ha cap dubte que la federació va haver de suposar una notabilíssima millora en les condicions dels ebusitans, respecte a la situació anterior.

D'una banda es produiria una millora de la situació econòmica de l'illa, com indicarien les nombrosíssimes sèries encunyades per la seca local de *semis* del grup XIX de M. Campo.

Figura 9. *Semis* encunyat per la seca d'Ybošim durant el segle I aC. Les seves emissions s'incrementaren després del conflicte sertorià (Fotografia Arxiu MAEF)

També a Mallorca, sembla que la urbanització i desenvolupament de les dues fundacions colonials a l'illa, *Palma* i *Pollentia*, hauria tingut lloc a partir dels anys setanta del segle I aC, com una conseqüència de la conjuntura creada per l'episodi sertorià.

D'altra banda, és ben versemblant que la ciutadania ebusitana preferís normalitzar la seva situació de subordinació a Roma mitjançant el reconeixement i acatament formal de la *maiestas* romana, que no romandre sotmesa als abusos derivats de les condicions d'una antiga *deditio* que, amb tota probabilitat, posava molt poques restriccions legals a les exaccions que els dominadors podien exigir-los. Tanmateix, és probable que l'elit local, que ja devia estar en procés de romanitzar-se, veiés la federació com una oportunitat per a la promoció dels seus membres. En efecte, amb la federació es va obrir la porta a que alguns ebusitans, per circumstàncies especials, poguessin adquirir la ciutadania romana. Quants ebusitans i en quines circumstàncies assoliren aquest privilegi és una qüestió ara per ara difícil de respondre, atesa la manca d'informació. El que és indubtable és que alguns sí que ho aconseguiren.

En aquest sentit, tot i ser conscients de que es tracta d'una hipòtesi molt arriscada, no podem deixar de plantejar que els avantpassats de la gens Cornèlia –alguns membres de la qual paguen la construcció d'un aqüeducte per a la ciutat en el segle I dC,– podrien haver obtingut la ciutadania mercès a aquesta nova situació. D'entrada, la seva adscripció a la tribu Galèria i no a la Quirina ja ens indica que la seva promoció es va produir en un moment anterior al decret de *ius Latii* promulgat per Vespasià l'any 74 dC (i del que parlarem en la segona part d'aquest treball). Per això, plantejem la possibilitat de que, quan la guerra amb Sertori ja era acabada i Pompeu Magne governava Hispània (77-72 aC), un avantpassat dels Cornelis ebusitans podria haver obtingut la ciutadania romana beneficiant-se de la llei *Gellia Cornelia de civitate*. Aquesta, datada l'any 72 aC, fou una llei que donava poder extraordinari a Gneu Pompeu Magne per atorgar la ciutadania romana a alguns hispans, després d'escoltar el que hi tenia a dir cadascun dels membres del seu *consilium* (de

Figura 10. Retrat del general i polític romà Pompeu Magne. Glyptotek Ny Carlsberg, Copenhague (Fotografia B. Costa). Durant el seu govern d'Hispània (77-72 aC) va concedir la ciutadania romana a molts d'hispans

consilii sententia singillatim, Cic. *pro Balb.* V, 11; VIII, 1; XIX, 32-33). La llei, en termes generals, reconeixia la condició de ciutadans romans a tots aquells als quals Gneu Pompeu Magne havia atorgat aquesta condició, bàsicament a Hispània. Fou establerta sota els cònsols Luci Gel·li Públicola i Gneu Corneli Lèntul. Per això, aquells que es beneficiaren de la ciutadania per aquesta llei, com l'ara famós Luci Corneli Balb de *Gades* i el seu nebot, adoptaren els *praenomen* i *nomen* de *Lucius Cornelius* en honor d'ambdós cònsols.

4. CONCLUSIONS

En aquest treball hem fet un assaig d'anàlisi del procés d'integració de la Eivissa púnica a l'Imperi Romà, parant especial esment a les conseqüències jurídiques i polítiques.

Les ciutats-estat púniques que varen estar al costat de Cartago i resultaren derrotades en la Segona Guerra Púnica, van quedar sota el domini de la República Romana. Això va conduir a un procés a través del qual Roma va exercir la seva hegemonia sobre elles de diferents maneres, d'acord amb cada context i circumstàncies. Però, al final d'aquests desenvolupaments, totes les societats púniques van quedar incorporades a l'Estat romà. Tanmateix, aquest procés no va ser uniforme per a totes les ciutats ni va tenir la mateixa durada. En el cas d'*Ybošim*, he proposat un procés d'uns 275 anys de duració amb tres passos fonamentals:

- Primer, una *deditio* després de la Segona Guerra Púnica, que va deixar l'illa a mercè de l'explotació imperialista de la República romana. La rendició no està documentada a cap font històrica, però resulta imprescindible per a fer comprensible el procés, doncs és el primer pas que fa possible les passes següents.

- Segon, un *foedus*, que podria haver tingut lloc després de l'episodi sertorià de l'any 81 aC. En aquest cas, però, podria haver estat el Senat romà el més interessat, en el context del greu enfrontament bèl·lic, a assegurar la lleialtat d'alguns centres costaners, com Cadis i Eivissa, donada la seva situació estratègica.

Amb el *foedus*, la societat eivissenca va entrar en una situació més normalitzada des d'una perspectiva legal, mantenint formalment la seva autonomia (govern, institucions, religió ...) i sotmetent-se a una millor fiscalitat. S'evitava, d'aquesta manera, el saqueig indiscriminat dels seus rèdits per les autoritats romanes. Això afavoria el creixement econòmic, del qual hi ha indicis que, després d'una recessió en el darrer quart del segle II aC, hauria començat a principi del segle I aC i s'hauria prolongat durant bona part d'aquest. A més, l'elit local podia contemplar la federació com una oportunitat per a la promoció econòmica i social dels seus membres. De fet, hem presentat indicis de que alguns ebusitans podrien haver obtingut la ciutadania romana pocs anys després de l'establiment del *foedus*. En definitiva, la federació va conduir a una situació irreversible per a la societat púnico-ebusitana en el seu procés de romanització, encara que la seva idiosincràsia púnica es va mantenir, almenys formalment, fins al final del període juli-claudi. Tanmateix, aquest major grau d'integració es feia possible mitjançant una fórmula jurídica que, tot i suposar un pas sòlid en la subordinació de l'illa a l'estat romà, permetia salvaguardar el dret privat, les estructures productives, les costums i institucions pròpies, cosa que potser facilitava evitar eventuais conflictes interns que podrien produir-se dins la pròpia formació social ebusitana si el sotmetiment de la seva sobirania hagués estat absolut.

- Tercer, la municipalització, serà estudiada en la segona part d'aquest treball.

BIBLIOGRAFIA

- AMELA VALVERDE, L. (2000-2001): Las concesiones de ciudadanía romana: Pompeyo Magno e Hispania. *Memorias de Historia Antigua*, XXI-XXII. Oviedo: 91-103.
- ARIÑO, E. i DÍAZ, P. C. (1999): La economía agraria de la Hispania romana: Colonización y territorio. *Estudios de Economía Antigua en la Península Ibérica. Nuevas Aportaciones. Studia Historica*. Historia Antigua, 17. Universidad de Salamanca. Salamanca: 193-241.
- COSTA, B. (1999): *s.v. civitas foederata*, a *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 3. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa: 140.
- COSTA, B. (2000): 'YBSHM (Ibiza) en la Segunda Guerra Púnica, a Costa, B. i Fernández, J.H. (Eds.): *La Segunda Guerra Púnica en Iberia. XII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 1998)*. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 44. Eivissa: 63-115.
- COSTA, B. (2002): Un episodio de las guerras civiles en la isla de Ibiza: la ocupación de *Ebusus* por Sertorio, a Khanoussi, M.; Ruggeri, P. i Vismara, C. (eds.): *Lo spazio marittimo del Mediterraneo occidentale: geografia storica ed economica (Sassari 2000)*. *L'Africa Romana XIV*. Carocci. Roma: 665-680.
- COSTA, B. (2004): Eivissa entre els segles II aC. i I dC, a Guerrero, V. M. (coord.): *De la Prehistòria i l'Antiguitat al món Islàmic*, vol. I de la *Història de les Illes Balears* dirigida per Ernest Belenguier. Edicions 62, Barcelona: 171-187.
- COSTA, B. (2007): Punic Ibiza under Roman Republic, a P. van Dommelen and N. Nerrenato (eds.): *Articulating Local Cultures. Power and Identity under the Expanding Roman Republic*. International Roman Archaeology Conference Series. Portsmouth, Rhode Island: 85-101.
- COSTA, B. i FERNÁNDEZ, J. H. (1997): *Ebusus Phoenissa et Poena*. La isla de Ibiza en época fenicio-púnica. *Espacio, Tiempo y Forma*. 10, Serie I Prehistoria y Arqueología. UNED. Madrid: 391-445.
- COSTA, B. i FERNÁNDEZ, J. H. (2000): *s.v. L'època feniciopúnica*. Història. Eivissa. *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. 4. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa: 352-375.
- COSTA, B. i FERNÁNDEZ, J. H. (2005): Les illes Pitiüses abans de la conquesta romana. *El Món Romà a les Illes Balears*. Obra Social i Fundació "la Caixa". Palma de Mallorca: 17-20.
- DOMÍNGUEZ MONEDERO, A. (2004): La conquesta romana de les Illes Balears, a Guerrero, V.M. (coord.) *Historia de les Illes Balears*. (vol. I) *De la prehistòria i l'Antiguitat al món islàmic*, Edicions 62, Barcelona: 329-337.
- FERNÁNDEZ, J. H. i COSTA, B. (2006): *Ibiza Fenicio-Púnica*. Historia de las Islas Baleares, 3. El Mundo-El Día de Baleares. Palma de Mallorca.
- FERNÁNDEZ NIETO, F. J. (1982): El derecho en la España romana, a Mangas, J. et alii.: *España romana (218 a. de J.C.-414 de J.C.)*. *La sociedad, el derecho, la cultura*. Historia de España fundada por Ramón Menéndez Pidal vol. II.. Ed. Espasa Calpe. Madrid: 159-213.
- GARCÍA MORENO, L. A. (1987): Presupuestos ideológicos de la actuación de Roma durante el proceso de la conquista de Hispania. *Gerión* 5, Universidad Complutense. Madrid: 211-243.
- GARCÍA RIAZA, E. (1999 a): La *civitas Bocchoritana*: una cuestión abierta. *Revista d'Arqueologia de Ponent* nº 9. Lleida: 75-85.
- GARCÍA RIAZA, E. (1999 b): Ciudades federadas de las Baleares en la Antigüedad. *Mayurqa*, 25. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca: 169-176.
- GARCÍA RIAZA, E. (2000): Sobre la datación del *foedus* ebusitano. a Hernández, L.; Sagredo, L. i Solana J.Mª. (eds.): *Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años*. Universidad de Valladolid. Valladolid: 243-246.
- GARCÍA RIAZA, E. i SÁNCHEZ LEÓN, M. L. (2000): *Roma y la municipalización de las Baleares*. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca.
- GUICHARD, P. (1991): Malaga punique et romaine: de la cité aliée au municipe flavien, a Gran-Aymerich, J. et alii.: *Malaga phénicienne et punique*. Editions Recherche sur les Civilisations. Paris: 152-157.
- LÓPEZ CASTRO, J.L. (1992): El concepto de romanización y los fenicios en la Hispania republicana. Problemas historiográficos. *La colonización fenicia en el sur de la Península Ibérica: 100 años de investigación. Centenario del inicio de las excavaciones de Luís Siret en Villaricos*. (Almería, 5-7 de Junio de 1990). Colección Humanidades, 5. Instituto de Estudios Almerienses. Maracena (Granada): 151-170.
- LÓPEZ CASTRO, J.L. (1995): *Hispania Poena. Los fenicios en la Hispania romana (206 a.C.-96 d.C.)*. Ed. Crítica. Barcelona.
- ÑACO, T. (1998): La *deditio* ilergeta del 205 a.C. La solució militar en la gènesi de la política fiscal romana a Hispània. *Pyrenae* núm. 29. Universitat de Barcelona: 135-146.
- ÑACO, T. (1999): La presión fiscal romana durante las primeras décadas de la conquista de Hispania (218-171 a.C.): Un modelo a debate. *Estudios de Economía Antigua en la Península Ibérica. Nuevas Aportaciones. Studia Historica* Historia Antigua, 17. Universidad de Salamanca: 321-369.
- ÑACO, T. (2000): *Publicani, redemptores* y el "vectigal incertum" en Hispania y Occidente, a Hernández, L.; Sagredo, L. i Solana J.Mª. (eds.): *Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años*. Universidad de Valladolid. Valladolid: 365-375.
- ÑACO, T. i PRIETO, A. (1999): Moneda e historia monetaria en la Hispania republicana: ¿Economía, política, fiscalidad? *Estudios de Economía Antigua en la Península Ibérica. Nuevas Aportaciones. Studia Historica* Historia Antigua, 17. Universidad de Salamanca: 193-241.
- PENA, Mª. J. (1994): Importance et rôle de la terre dans la première période de la présence romaine dans la Péninsule Ibérique. *Structures rurales et Sociétés Antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*. Besançon: 329-337.
- SÁNCHEZ DE LEÓN, Mª. L. i GARCÍA RIAZA, E. (2005): Les Illes Balears en época romana. *El Món Romà a les Illes Balears*. Obra Social i Fundació "la Caixa". Palma de Mallorca: 39-53.
- SALINAS DE FRÍAS, M. (1999): El impacto económico de la conquista romana (218-19 a.C.). *Estudios de Economía Antigua en la Península Ibérica. Nuevas Aportaciones. Studia Historica* Historia Antigua, 17. Universidad de Salamanca. Salamanca: 125-152.
- SANTPAU PASTOR, Mª. C. (2002-2003): La categoría jurídica de la tierra en la Hispania Romana. *Lucentum* XXI-XXII. Universidad de Alicante. Alicante: 191-205.
- TSIRKIN, Ju. B. (1985): The Phoenician civilization in Roman Spain, a *Gerion*, 3. Universidad Complutense. Madrid: 245-270.
- ZUCCA, R. (1998): *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*. Roma.

UN SOLIDUS BIZANTINO EN CONTEXTOS VÁNDALOS DE IBIZA

Santiago Padrino Fernández

Doctor en Historia Antigua por la UNED

RESUMEN: La troballa a la illa d'Eivissa d'un solidus de l'emperador bizantí Lleó I suposa una nova aportació a l'escàs coneixement que es té sobre l'època vàndala en les Pitiusas. En les següents línies s'analitzen tant les causes com les vies per les quals es va poder produir l'arriba d'aquesta moneda, així com el marc social i polític que sembla perfilar la seva presència.

ABSTRACT: The find of a Leo I emperor *solidus* in the Ibiza island supposes a new contribution to scarce knowledge which we have about the vandal age in the Pitiusas. In this paper, we study the cause and the road for which this coin got to island. Also, the social-politic context that its present suggests.

1. INTRODUCCIÓN

Hace unos años tuvimos noticias de la fortuita aparición de una moneda antigua de oro en la isla de Ibiza. Puestos en contacto con sus propietarios, a quienes agradecemos su desinteresada colaboración, tuvieron la gentileza de permitirnos estudiar la pieza pudiendo comprobar su autenticidad y dar comienzo al presente estudio.

2. DESCRIPCIÓN DE LA MONEDA

Tras el análisis de la moneda se pudo comprobar que nos encontrábamos ante una pieza de oro bizantina, concretamente un *solidus*, en muy buen estado de conservación, sin ningún deterioro o alteración como recortes, limados, agrietamientos, fracturas, etc. (figura 1).

Los tipos presentaban muy poco desgaste, lo que implica una escasa circulación, bien por haber sido

Figura 1. Solidus de León I hallado en Eivissa

rápidamente atesorada o bien por haber sido perdida en momentos muy próximos a su emisión.

Su diámetro alcanza los dos centímetros, mientras que la posición de cuños es de seis horas. Respecto al peso, debería oscilar en torno a unos cuatro gramos y medio aproximadamente que es lo que suelen pesar estas monedas, pero no pudo precisarse al no haberse extraído del engarce que la albergaba, evitando con ello posibles daños en el colgante.

En el anverso de la moneda se representa un busto frontal de tres cuartos del emperador León I con coraza, escudo y un casco adornado con perlas, además de portar una lanza sobre su hombro izquierdo. Flanqueando al tipo se puede apreciar la leyenda DN LEO PE-RPET AVG.

Figura 2. Detalle de la certificación de pureza

En cuanto al tipo del reverso escenifica una Victoria que avanza a la izquierda sosteniendo una cruz enjorada y una estrella a la derecha del campo. Bajo la línea del exergo inserta las abreviaturas CONOB (figura 2), indicando su emisión por la ceca de Constantinopla y la certificación de la pureza del metal; CON(stantinopla) OB(ryza) (Hendy, 1989, 390). A ambos lados del tipo aparece la leyenda VICTORIA AVGGG finalizada con la letra Φ aludiendo a la oficina donde debió ser batida.

Figura 3. Detalle de leyenda del anverso

Las leyendas nos indican que fue emitido por el emperador bizantino León I, quien gobernó entre los años 457 y 474. La sistematización que de estas piezas ofrece el RIC X permite identificarla como la número 605 L1/KFa3 del catálogo, fechándose entre

el 462 y el 466. Entre otros argumentos, esta precisa cronología se ha podido establecer debido a que las emisiones de estos años se diferencian del resto por acabar la punta de la lanza del anverso entre las letras E y T de -RPET (Kent, 1994, 285) (figura 3).

3. LA MONEDA DE BRONCE Y ORO EN EL SIGLO V

El presente estudio se realiza pues sobre un *solidus* bizantino emitido entre el 462 y el 466. Si se sigue a Víctor Vitense (Vict. Vit. Pers. Vand, I, 4, 13), quien establece en el 455 el año de la conquista vándala de las Baleares, estaríamos ante una moneda bizantina pero emitida en un momento en el que las Pitiusas ya estarían regidas bajo la administración vándala del norte de África.

La moneda al ser de oro posee un alto poder adquisitivo, poco apto para los pequeños gastos cotidianos de los que obviamente quedaría excluida. Los estudios sobre estas pequeñas transacciones en el resto de las Baleares y en el levante peninsular durante periodo vándalo indican que serían llevadas a cabo con monedas de bronce, en particular, con las viejas piezas tardorromanas. Así mismo, estos mismos estudios parecen mostrar como la mayor parte de la nueva masa monetar vándala debió incorporarse a la circulación monetar balear ya en época bizantina (Marot, 2002, 72-73).

Figura 4. Monedas del siglo V conservadas en el Museo Arqueològic d'Eivissa i Formentera. MAEF 17516 y MAEF 17547

Este parece haber sido también el caso de las Pitiusas, pese a que hasta hoy no se han dado a conocer contextos arqueológicos vándalos en los que se recojan hallazgos de monedas. Sin embargo,

los fondos del Museo Arqueològic d'Eivissa i Formentera (en adelante citado como MAEF)¹ conservan un conjunto homogéneo de piezas similar a los registrados en el levante peninsular y resto de Baleares de estos años (Padrino, 2005, 99-103); Monedas bajo imperiales, *nummis* y bronce de la primera mitad del siglo V (figura 4). Ello permite considerar la posibilidad de que, al igual que en estas zonas, fueran estas piezas las que conformarían la circulación monetaria ebusitana a lo largo de todo el siglo V.

Retomando la cuestión de las monedas de oro en época vándala, su presencia y circulación tanto en la Península como en Baleares es una gran desconocida, principalmente por la total ausencia de ejemplares (Bost, Campo y Gurt, 1983, 144-173. Marot, 1997, 179-190), lo que convierte a esta moneda ebusitana en algo excepcional en el conjunto hispano.

El presente *solidus* de León I es heredero del sistema monetario vigente durante el Bajo Imperio, en particular del establecido por Valentiniano I y modificado poco después por Teodosio I (Hendy, 1989, 386-395 y 468. Kent, 1994, 4-6) que perdurará sin grandes cambios hasta la reforma de Anastasio I, quien en el 498 establece las bases del futuro sistema monetario bizantino (Harl, 1996, 175-179). Por lo tanto, esta pieza se ha de inscribir dentro de los mismos canales productivos, impositivos y redistributivos que el resto de emisiones áureas bajoimperiales.

Siguiendo los estudios realizados sobre el ciclo vital de las monedas de oro desde finales del siglo IV hasta Anastasio I, el circuito de estas piezas se iniciaría con la recaudación de impuestos entre la población que eran sufragados mediante monedas de oro. Este metal llegaba en bruto al tesoro donde esperaba para ser convertido en monedas u otros objetos preciosos como platos, copas, joyas, etc. (Depeyrot, 1996, 35-38).

Si se optaba por la emisión de monedas pasaba a la *officium* del *comes sacrarum largitionum* -que estaba separada de la *moneta publica* encargada de la producción de las monedas de bronce- donde se producía la elección de los tipos, la acuñación y la

comprobación de la pureza y peso, todo ello supervisado por el *comitatus* (Hendy, 1972, 123-130)

La salida a la circulación de las monedas de oro se realizaba en función de las necesidades fiscales y militares (Hendy, 1989, 289), siendo el sostenimiento de la maquinaria imperial, tanto del aparato burocrático como sobre todo del militar, los principales beneficiarios de la nueva masa monetaria. Finalmente estos miembros de los servicios imperiales serían los encargados de redistribuir las piezas entre los ciudadanos, al tener que satisfacer sus necesidades de manutención, ropas, vivienda, etc., completando así el círculo (Reece, 1976, 643-645).

Así pues, la presencia de este *solidus* en Ibiza podría estar haciendo referencia al establecimiento de una burocracia o un ejército bizantino en las Pitiusas durante la etapa vándala. Por ello es conveniente analizar con más detalle el periodo vándalo en las islas.

4. CONTEXTO HISTÓRICO DE LAS PITIUSAS EN EL PERIODO VÁNDALO

Al abordar el estudio del marco histórico de estos años en las islas, al igual que en el resto de la Península Ibérica y el norte de África, nos encontramos con una gran parquedad de textos y estudios contemporáneos. Son escasísimas las referencias existentes y las conservadas lo hacen de pasada sin entrar en grandes detalles.

El caso ibicenco se ve agravado por una casi total ausencia de contextos arqueológicos del periodo vándalo. Tal es la situación que si hubiera que realizar una historia de las Pitiusas durante estos años únicamente a través de los datos arqueológicos, se concluiría que estaban despobladas (Ramón, 1986, 24).

Sin embargo sabemos que esto no fue así. Unos pocos contextos arqueológicos (Ramón, 2008, 571-574) o la presencia del obispo de *Ebusus*, Olipo,

1. Mi agradecimientos al Museo Arqueològic d'Eivissa i Formentera por las facilidades prestadas.

formando parte de los sufragáneos de la metrópoli de Caller (Cerdeña) (Fita, 1914, 546) en el concilio convocado por el rey vándalo Hunerico en Cartago en febrero del 484, establecen la existencia de una población en torno a su obispo quien a su vez dependía del metropolitano de Cerdeña.

Con estos condicionantes es difícil establecer un marco histórico de este periodo en las Pitiusas, aunque algunos acontecimientos ocurridos en el Imperio durante estos años pueden aportar mucha información sobre el contexto de la moneda, permitiendo esbozar un hipotético panorama de la situación.

El primer contacto de las islas con los vándalos se remonta al saqueo que la escuadra vándala ocasionó en el 425 partiendo desde sus bases en la Península Ibérica (Vallejo, 2005, 20). Sin embargo, como se ha mencionado, no será hasta el 455 aproximadamente (Vict. Vit. Pers. Vand, I, 4, 13), cuando se produzca su conquista por el rey vándalo Genserico. Tras estos momentos, la isla debió albergar una base naval vándala o un punto en el que recalara su armada (Vallejo, 2005, 21), lo que les permitía y facilitaba la realización de razias sobre los territorios imperiales.

Según Procopio, tras la muerte de Valentiniano III en marzo del 455, Genserico saqueó Roma ese mismo año *porque suponía que eso le reportaría grandes cantidades de dinero* (Proc. III, 5, 1-3). (...) *hacía incursiones en Sicilia y en Italia cada año al comienzo de la primavera (...) saqueándolo todo y después se lanzó contra los dominios del emperador de Oriente (...) y de nuevo partió para Sicilia e Italia y siguió saqueando* (Proc. III, 5, 22-25).

Estas bases navales también poseían una función terapéutica al prevenir los ataques de la flota romana (Vallejo, 2005, 21), tal y como parece haber ocurrido cuando en el 460 destruyeron la escuadra romana del emperador Majoriano atracada en el *Portus Illicitanus* (Santa Pola, Alicante) (Marot,

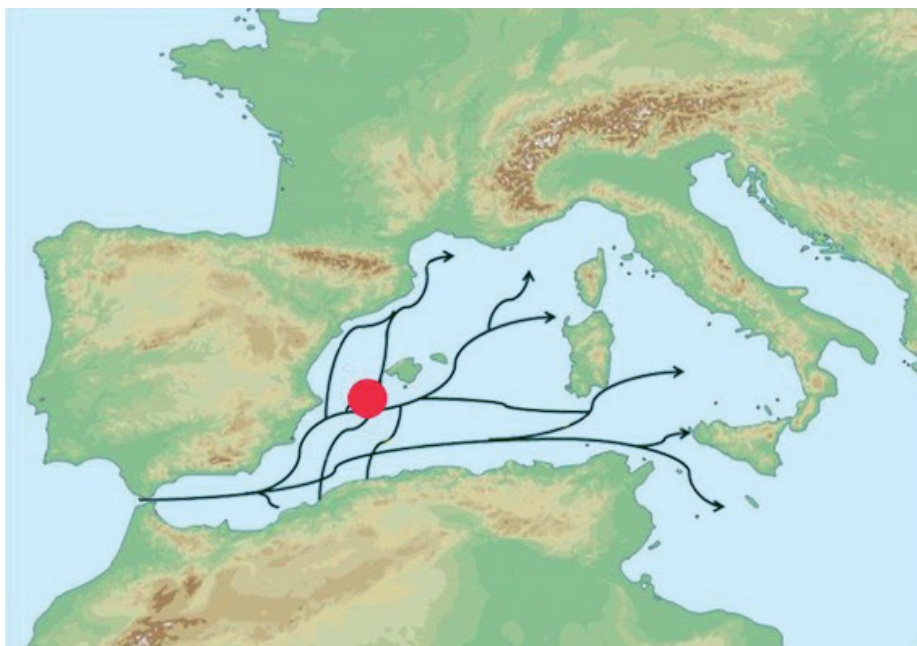

Figura 5. Principales derroteros del Mediterráneo occidental.
Fuente, Molina 1997, 211-219

1996, 250 y nota 3). O en el 468, cuando el emperador bizantino León I atacó las posesiones vándalas, asediando Cartago y reconquistando Cerdeña y Trípoli, aunque finalmente fue estrepitosamente derrotado (Jiménez y Morante, 2003, 122).

En estas razias, la magnífica posición geográfica de las Pitiusas dentro de la circulación general de los vientos (Molina, 1997, 211-219) y gracias a ello inmersas en las rutas marítimas del Mediterráneo occidental (figura 5), les permitirían jugar, sino un papel destacado, sí de cierta relevancia.

Poco más conocemos de las islas hasta su incorporación al Imperio Bizantino en el 533. Son escasos los datos, pero permiten descartar la presencia de contingentes militares o burócratas bizantinos en Ibiza como la causa del hallazgo del *solidus* de León I en la isla durante su época vándala. Por ello habría de buscarse en otra dirección.

5. DISPERSIÓN DE LOS *SOLIDUS* DE LEÓN I

Los resultados obtenidos de la dispersión de los depósitos monetales que contienen monedas de oro de León I (Kent, 1994, lxxxii-cxvi) muestran datos reveladores (figura 6).

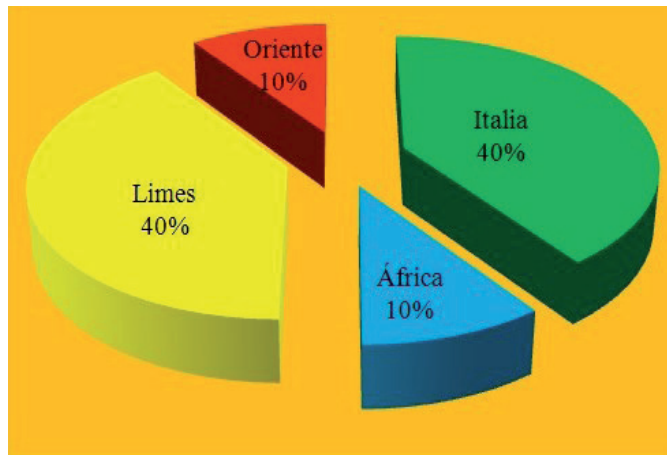

Figura 6. Distribución por áreas geográficas de los solidus de León I

De las cuarenta y dos ocultaciones contabilizadas, dieciséis, el 38 % proceden de Italia, la mayoría de ellas amortizadas durante la segunda mitad del siglo V, siendo la zona donde mayor número de estas piezas se han hallado. Entre estas tienen especial interés para el presente estudio, las dos sicilianas y la de Cagliari en Cerdeña.

Cuatro proceden del norte de África (ain Meddah, Djemila, el Djem y Tunisa) siendo tres de ellas ocultas entre el 470 y el 495. Lo que muestra como este tipo de piezas circulaba por el norte de África durante la segunda mitad del siglo V.

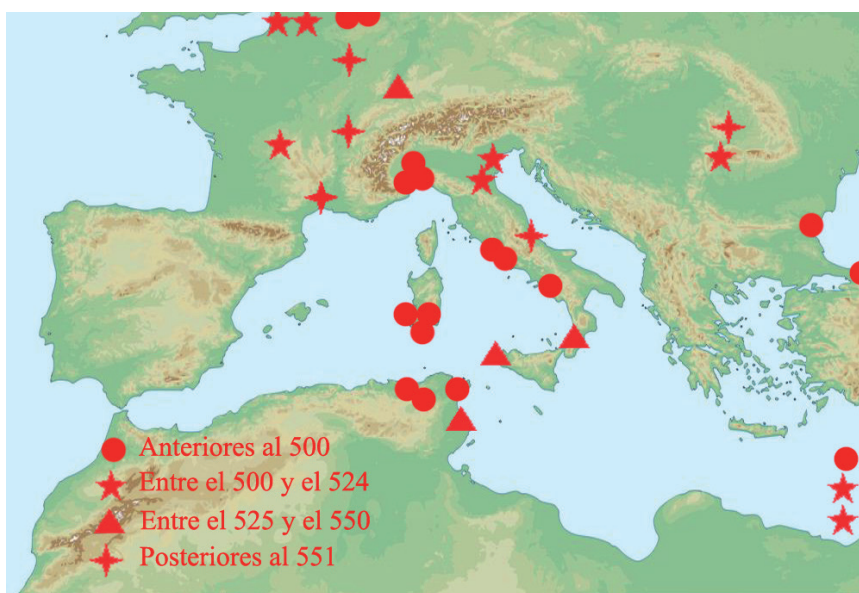

Figura 7. Localización de los solidus de León I

Otro grupo se distribuye a lo largo del limes; cuatro en Alemania, dos en Bélgica, Francia y Bulgaria, tres en Polonia y Rumania. Y finalmente, cuatro en la parte oriental del Imperio, Gaza, Turquía y dos israelitas.

Esta dispersión (figura 7) muestra como la mayoría de las piezas proceden de la parte occidental, teniendo especial relevancia en la circulación italiana, donde se integraban inmediatamente después de su emisión. Pero también tenían un peso importante en África, donde circularon igualmente al poco de ser emitidas, durante la segunda mitad del siglo V.

En el lado opuesto, llama la atención la total ausencia de estas piezas en la Península Ibérica, lo que la excluye del sistema monetario aurífero de León I.

A través de esta distribución, se puede observar como el *solidus* ibicenco no supone una anomalía en el circulante de oro de la segunda mitad del siglo V en el Mediterráneo occidental. Comparte los mismos parámetros observados en los *solidus* de León I hallados en el norte de África, Sicilia y Cerdeña, tales como su localización en un territorio bajo el control vándalo y una corta vida monetaria, lo que permite situarlo dentro de la moneda de oro que circulaba en la primera mitad del siglo V.

Este mapa de dispersión permite establecer que

no tendría por qué existir una relación entre la presencia de numismas áureos de León I en una zona y la presencia en ella de tropas o burocracia bizantina, ya que también circulan por el reino vándalo.

6. POSIBLES VÍAS DE LLEGADA DEL *SOLIDUS* A IBIZA

Ello nos lleva a analizar otras vías que expliquen la presencia de este tipo de piezas en las posesiones vándalas y en particular en la isla de Ibiza.

La privilegiada situación geográfica ibicenca dentro de las rutas comerciales occidentales, sobre todo las que unían el norte de África o Constantinopla con la Península Ibérica (Vallejo, 1994, 28), permiten considerar la existencia de comerciantes que o bien recalaban en las islas o que partiendo de ellas distribuyeran sus productos.

Las relaciones comerciales entre el reino vándalo y la Península Ibérica parecen haber sido intensas según se desprende del registro cerámico (Fevrier, 1994, 245-255). La presencia en suelo ibicenco de este *solidus* podría estar aludiendo a estas relaciones comerciales.

Sin embargo, resulta difícil vincular la gran prosperidad y florecimiento comercial que representa el *solidus* con la sociedad empobrecida, que se desprende de los estudios realizados sobre la época vándala en Ibiza (Ramón, 1986, 26).

En los acontecimientos históricos que tuvieron lugar en el Mediterráneo occidental durante la segunda mitad del siglo V, y en los que parece haberse visto implica las islas Pitiusas, pueden hallarse más argumentos sobre el modo en que arribaría este *solidus*.

Como se ha mencionado, gracias a su poderío naval, una de las principales fuentes de riqueza del reino vándalo de Genserico consistía en el sistemático saqueo de los territorios imperiales, tanto occidentales como orientales. Y también como se ha visto, la circulación monetaria áurea de la segunda mitad del siglo V, en gran parte de estos territorios, se componía de piezas de León I.

Pero no sólo las razias, también la derrota de la armada bizantina de León I en el 468 debió facilitar el contacto vándalo con estas monedas. Si seguimos la narración que Procopio realiza sobre este acontecimiento, se reclutaron *cien mil hombres* demostrando León I *gran generosidad con los soldados y marinos, temiendo que a causa de una conducta mezquina por su parte pusiera en peligro la acción de castigo. Cuentan, por cierto que llegó a gastar mil trescientos centenarios de oro* (Proc. III, 6, 1-2).

Si los 1.300 centenarios equivaldrían aproximadamente a 130.000 libras y si de cada libra de oro se conseguían 72 *solidus* de 4,5 g. (Kent, 1994, 5.), se pudieron emitir entorno a 9.360.000 *solidus* de

León I. Con una particularidad, la emisión aparecida en Ibiza se realizó entre el 462 y el 466 siendo la última antes del desastre, por lo cual formaría parte de las batidas para financiar el conflicto. De ahí posiblemente que sean tan extremadamente abundantes (Grierson y Mays, 1992, 162).

Retomando el argumento, si los vándalos obtenían una gran cantidad de riquezas con estas razias, cabe la posibilidad que parte de estos botines y despojos de guerra, se redistribuyeran entre aquellos territorios que habían participado en ellas.

Si como parece, en la isla hubo una base naval, una guarnición o cualquier otra infraestructura militar vándala que hubiera participado en estos saqueos, sus miembros, pudieron haber recibido una parte del botín que bien podía haber consistido en objetos valiosos o en monedas como la aquí analizada. Ello no excluye que el grueso de la población ibicenca estuviera empobrecida, ya que estos repartos solo afectarían a un reducidísimo grupo de la población, la invasora vándala.

En lo que no existen dudas es en el alto valor económico y de cambio de la pieza, lo que reduce el espectro de sus probables propietarios a una persona de alta capacidad adquisitiva, un terrateniente, un funcionario, un alto militar, etc.

Puesto que el poblamiento de las islas durante este periodo, no se caracterizaba por la presencia de latifundios, sino de pequeñas explotaciones rurales de tipo familiar de cinco o diez miembros (Ramón, 1986, 29), habría que descartar la riqueza agraria. Con lo que cobrarían fuerza los factores burocráticos, bien funcionarios o militares puestos por los vándalos.

La existencia de este reducido grupo social ebunitano, que revelaría el *solidus* de León I, podría avalarse con uno de los escasos hallazgos arqueológicos de época vándala hallados en su suelo. El conocido anillo de ca na Marieta, una pieza de gran valor adquisitivo que lleva grabada la inscripción; IN DOMINO BENEDICTO TEC(um) VIFREDE VITA (Vency, 1965, nº 193).

Para algunos investigadores debió pertenecer a un individuo con un alto cargo dentro del organigrama vándalo de la isla y que por su origen germánico podría tratarse de una persona vándala (Ramón, 1986, 9-10).

7. CONCLUSIÓN

Varias son las conclusiones que se pueden extraer de la presencia en suelo ibicenco de un *solidus* de León I. En primer lugar, parece que las Pitiusas quedarían inscritas dentro de la circulación y abastecimiento de la moneda de oro establecido por los vándalos en territorios que como el norte de África o Cerdeña estaban bajo su control, diferenciándose de otras zonas próximas como la Península Ibérica.

Así mismo, indicaría la existencia en las islas, al menos durante la segunda mitad del siglo V, de un grupo social muy reducido caracterizado por un alto poder adquisitivo frente a una gran masa social de mucha menos capacidad económica.

El origen de la riqueza de este grupo podría residir en su pertenencia al aparato gubernamental vándalo instalado en las islas. Para sostenerlo, los vándalos podrían haber utilizado una parte de los despojos obtenidos en la razias que realizaron después del 466 -fecha de emisión de la pieza- o de la victoria vándala sobre los bizantinos en el 468.

BIBLIOGRAFÍA

- BOST, J. P., CAMPO, M. y GURT, J. M^a. (1983): Hallazgos de aurei y solidi en la Península Ibérica: introducción a su circulación en la época imperial, *Numisma*, 180-185, pp. 137-176, Madrid.
- DEPEYROT, G. (1996): *Crisis e inflación entre la Antigüedad y la Edad Media*, Barcelona.
- FEVRIER, P. A. (1994): Quelques observations sur la céramique des IVe-VIe siècles, en *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispánica (Maó, 1988)*, pp. 245-255, Barcelona.
- FITA, F. (1914): La cristiandad baleárica hasta finales del siglo VI. Apuntes históricos, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 65, pp. 542-551, Madrid.
- GRIERSON, P. y MAYS, M. (1992): *Catalogue of Later Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington.
- HARL, K. W. (1996): *Coinage in the Roman economy, 300 B. C. to A. D. 700*, London.
- HENDY, M. F. (1972): Aspects of coin production and fiscal administration in the late roman and early byzantine period, *The Numismatic Chronicle*, 12, pp. 117-139, London.
- HENDY, M. F. (1989): *The economy fiscal administration and coinage of Byzantium*, Northampton.
- JIMÉNEZ, J. A. y MORANTE, B. (2003): Julio Nepote y la agonía del Imperio Romano de Occidente, *Faventia*, 25/2, pp. 115-137, Barcelona.
- KENT, J. P. C. (1994): *Roman Imperial Coinage X, the divided Empire and the fall of the Western Part, 395-491*, London. Citado como RIC X.
- MAROT, T. (1996): Monedas vándalas y bizantinas procedentes de Santa Pola (Alicante), *Numisma*, 237, pp. 249-258, Madrid.
- MAROT, T. (1997): Aproximación a la circulación monetaria en la Península Ibérica y las islas Baleares durante los siglos V y VI: la incidencia de emisiones vándalas y bizantinas, *Revue Numismatique*, 152, pp. 157-190, París.
- MAROT, T. (2002): La Península Ibérica en los siglos V-VI: Consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios, en *X Congreso Nacional de Numismática (Albacete, 1998)*, pp. 71-96, Madrid.
- MOLINA, J. (1997): *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior (Siglos II a.C.-II d.C.)*, Alicante.
- OSTROGORSK, G. (1983): *Historia del Estado Bizantino*, Madrid.
- PADRINO, S. (2005): *Una aproximación a la circulación monetaria de Ebusus en época romana*, Eivissa.
- PROCOPIO DE CESAREA (2000): *Historia de las Guerra. Libros III-IV. Guerra Vándala*, Madrid. Traducción, introducción y notas de FLORES, J.A.
- RAMÓN, J. (1986): *El Baix Imperi i l'època Bizantina a les illes Pitiüesses*, Eivissa.
- RAMÓN, J. (2008): La cerámica ebusitana en la Antigüedad Tardía, en BERNAL, D. y RIBERA, A. (Coord); *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, pp. 563-584, Cádiz.
- REECE, M. (1976): Coins and Frontiers or Supply and Demand, en *Akten de XI Internationalen Limeskongress*, pp. 136-143, Budapest.
- VALLEJO, M. (1994): La ausencia de Ibiza y Corcega en la 'Descriptio Orbis Romani' de Jorge de Chipre y en la 'Chonographia' de Teofanes, *Erytheia*, 15, pp. 23-32, Madrid.
- VALLEJO, M. (2005): La inserción de las baleares en el orbe bizantino, en *Asociación Amigos del Castillo de San Carlos "Aula General Weyler"*, pp. 15-43, Palma.
- VENCY, C. (1965): *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la invasión árabe*, Madrid-Roma.
- VITTORE DI VITA (1981): *Storia della persecuzione vandalica in Africa*, Roma, Traducción, introducción y notas de CORLETO, Fr. R.

EL VIATGE DE L'AAMAEF A TAILÀNDIA I CAMBOTJA

Pere Vilàs

El passat 22 de febrer va començar el viatge programat que l'AAMAEF havia organitzat a Tailàndia i Cambotja. Es tractava de visitar potser la part més desconeguda del primer país, la més profunda i veritable sota del punt de vista històric i arqueològic, la del nord, lluny de les platges i dels grans complexos hotelers del sud. Un total de 33 viatgers disposats a gaudir de l'experiència de visitar un país completament diferent (llavors ja veuríem que potser no ho és tant, de diferent, com en principi es podia pensar) quant a les costums, la religió i la gent.

El problema de la manca de connexions aèries per sortir o arribar a Eivissa a l'hivern ens va obligar a partir el dia abans i passar la nit a Madrid. Havíem d'embarcar en el vol de la companyia tailandesa que surt tots els dissabtes de la capital d'Espanya i arriba directament a la ciutat de Bangkok després d'onze hores sense escales. Poc més o menys es va tenir l'ocasió de fer una bona dormida durant el viatge que d'altra banda no va presentar cap incidència digne de ser relatada. El fet de que la major part del trajecte es faci de nits propicia a bord l'atmosfera necessària per a una llarga i profitosa migdiada, atès que a l'arribada a la capital tailandesa ens esperava un dia complet de visites abans d'arribar a l'hotel, recuperar forces i el necessari descans a un llit dels de veritat.

BANGKOK

De l'aeroport de destinació, anomenat Savarnabhumi, es pot dir que gairebé és la primera sorpresa que el viatger se'n porta d'aquest país que tant ens havia de sorprendre en molts dels aspectes del nostre viatge, doncs la modernitat i dimensions son realment espectaculars, com correspon a l'aeroport destinat a ser el principal nus de comunicacions aèries del continent asiàtic.

El gran Palau de Bangkok

Després de passar els tràmits administratius habituals per les duanes, com les de qualsevol aeroport que rep multitud de vols internacionals, ens varem internar pels atapeïts carrers de Bangkok i per primera vegada entràrem en contacte amb la realitat popular i quotidiana d'aquell país, que tant ens havia d'admirar en els propers dies.

Allà ens varem trobar amb un clima completament diferent del que hores abans havíem deixat enrere, doncs la latitud de Bangkok és inferior a la del nostre país i lògicament la calor, juntament amb l'elevada humitat, i la també elevada contaminació (té un dels graus de contaminació més grans del món) es feren ben presents des del primer moment.

Bangkok és una vibrant metròpoli en la qual el caos es confon amb l'harmonia, allò que és nou i occidentalitzat amb el que queda de clara essència asiàtica, la decadència amb la més insultant opulència. Tot d'una es comprèn que els tailandesos estan immersos en un procés de modernització que posa en evidència la manca de mitjans de la qual estan

sortint, però hi ha dos qüestions que per ells són fonamentals i que no admeten ni crítica ni discussió: la religió i la monarquia. En donen testimoni l'existència de més de 400 temples budistes –alguns dels quals visitarem– i la freqüència i disposició estratègica de cartells amb fotografies dels seus monarques per tot arreu. El viatger es pot trobar amb la més sagnant pobresa al mateix costat d'enormes i moderns edificis d'un increïble nombre de pisos, o de centenars d'autèntiques barraques a la vora del riu Chao Phraya des de les quals en surten canyes de pescar per mirar d'atrapar, cosa fàcil, algun dels nombrosos peixos d'aigua dolça que hi viuen i que ells mateixos alimenten per quan arribi l'hora de fer-los servir per a un bon àpat.

La primera parada només arribats a aquesta populosa ciutat va ser una visita al mercat de Chatuchak, el qual així mateix només obri els caps de setmana i els dies de festa. Es tracta del mercat més gran de Tailàndia, un país on els mercats abunden i on hi ha milers de comerciants que exposen els seus productes, com tendrem ocasió de comprovar els dies següents. Només en el de Chatuchak hi ha més de 15.000 punts de venda i es calcula que rep la visita de més de 200.000 persones cada dia. Podríem dir sense exageracions que allí pràcticament no hi manca res que pugui ser objecte de compra i venda. Està dividit en zones especialitzades a fi de que el possible comprador pugui trobar més fàcilment el que cerca: roba, souvenirs, menjar i tota mena de productes que hom pugui imaginar, fins i tot coses tan poc atractives per als ulls d'un occidental com poden ser larves o escorpins fregits, o milers de mascotes (normalment cans i gats) exposades en gàbies o urnes de vidre.

La principal visita, però, és sense dubte la del recinte del Gran Palau, on visitarem el Palau Reial i el temple del Buda de Maragda que els tailandesos diuen Wat Phra Kaew i és el més important del país. Té la particularitat que no hi ha habitatge pels monjos, però està defensat per enormes estàtues que representen ferotges guerrers de cinc metres d'altura. Dins del recinte hi ha nombrosos edificis religiosos i d'altres destinats a l'administració de l'Estat i de la Casa Reial, tot i que de la mateixa manera que a casa nostra, no hi habita l'actual família regnant i només és utilitzat per a actes protocol·laris. Com a tots els nombrosos temples dedicats al culte, per respecte s'ha d'entrar sense sabates a la sala princi-

Detall del gran Palau de Bangkok

pal on hi ha l'estàtua del Buda i també s'exigeixen els pantalons llargs en els homes i les falces per sota dels genolls per a les dones, a més d'una brusa que tapi les espatlles. El conjunt és de forma rectangular envoltat d'una alta paret defensiva pintada de blanc a l'exterior i amb escenes de la mitologia tai a l'interior. Amb una superfície superior als 200.000 m², cada dia és visitat per milers de turistes, la majoria xinesos i japonesos, encara que també se'n poden veure d'occidentals i nombrosos australians.

Aquell dia el dinar va ser servit a l'hotel Baiyok Sky, l'edifici més alt de Tailàndia. Consta de 88 plantes amb una coberta de sostre rotatori, plataforma d'observació des de la qual es pot veure pràcticament tota la gran ciutat i fer fotografies, sempre que la contaminació ho permeti. Hi ha set restaurants, el nostre va ser el situat a la planta 76. L'hotel consta de 660 habitacions, algunes de gran luxe, i una cafeteria oberta les 24 hores.

A la tarda tenguérem l'ocasió de fer un recorregut amb vaixell per alguns canals, des d'on es pot veure com discorre la vida a les voreres, on la gent viu en cabanes fetes de fusta i xapes de llauna sobre pilars clavats al fons d'una aigua de intens color terrós. Els nens hi neden i per tot arreu hi ha petites embarcacions a rem i algunes també amb motors popers, a més de les més grans que passen pel centre del riu i transporten tota mena de materials i persones. Fem una parada per saltar a terra i visitar el temple Wat Arun. La característica principal d'aquest temple és la torre central, que sobresurt de dues terrasses i és d'estil khmer, és a dir, que recorda una pinya de dacs amb una escala molt empinada. Els quatre cantons

estan coronats per altres torres del mateix estil però més petites. La decoració exterior està formada per petxines marines i bocins de porcellana que havien servit de llastre dels vaixells que arribaven a Bangkok des de la Xina. El conjunt central és guardat per figures de soldats i a la terrassa hi ha quatre estàtues del deu hindú Indra.

A la sala principal del temple hi ha una figura del Buda Niramitr que se suposa dissenyada per rei Rama III i dos més de dimonis que fan al·lusió als guardians del temple.

El dia següent al matí, després de gaudir d'un bon àpat a l'hotel varem visitar una part d'aquesta immensa ciutat. En concret férem la primera parada del dia al temple de Wat Pho, conegut també per Wat Phra Jetupon, o temple del Buda Reclinat. És famós per ser el més gran de Bangkok doncs el recinte té devers 80.000 m² i és especialment conegut per tenir al seu interior el temple amb la figura del Buda amb postura d'ajagut, de 46 m de llarg i 15m d'altura completament recoberta de pa d'or. És sorprenent veure com aquesta figura encaixa mil·limètricament en el temple, ja que tot just deixa un estret corredor perquè els fidels el puguin envoltar caminant.

A la part de darrera del temple hi ha unes urnes amb monedes que representen la tradició budista de repartir almoïna. També hi ha un centre per a l'ensenyament i conservació de la medicina tradicional tailandesa, on s'imparteixen cursos del famós massatge conegut per tot el món.

Tot seguit ens varen portar al temple Wat Traimit, el qual no seria altra cosa més que un altre dels molts existents a Bangkok i concretament al barri xinès, si no fos perquè al seu interior hi ha una figura excepcional i molt valuosa: el Buda d'Or. La història d'aquest tresor és ben peculiar: Aquest Buda va ser construït d'or a la ciutat d'Ayutthaya, antiga capital de Tailàndia que també coneixerem, al segle XIII. Presumiblement al segle XVII fou recoberta per una capa d'estuc a fi de protegir-la dels birmanes que tenien la ciutat assetjada, de tal manera que es va oblidar la veritable naturalesa d'aquella estàtua. Després de ser canviada de lloc almenys dues vegades, el 1955 es va decidir que seria exposada a un altre temple del mateix barri de Bangkok. Durant el trasllat, la grua que el portava va tenir un petit accident de tal manera que es va desprendre un bocí de l'estuc i

Preah Ko (Temples Roulos)

va aparèixer la vertadera figura, ni més ni menys que 5'5 tones d'or massís. Actualment és un dels temples de més importància del país i el Buda està valorat en 110 milions de dòlars.

La següent visita va ser al Wat Benjamabophit, o temple de Marbre, al districte de Dusit. La construcció d'aquest temple data del 1899, en temps del rei Rama V, i va ser construït en marbre de Carrara portat expressament d'Itàlia. L'actual imatge del Buda que s'exposa és del 1920 i l'original actualment és al temple Wat Mahathat, a la ciutat de Phitsanulok, que també visitarem. Mereix destacar l'envigat decorat de laca i or. Aquest temple té la particularitat que les cendres del rei Chulalongkorn (Rama V) estan soterrades a la part de baix del Buda. A la galeria que envolta la sala d'Ordenació on hi ha l'estàtua s'hi troben ubicades fins a 52 estàtues més del Buda.

Després del Wat Benjamabophit ens desplaçarem al Museu de Siam (és l'antic nom de Tailàndia). El museu es troba a un edifici d'aire neoclàssic. Al jardí hi ha una enorme cinta metàl·lica de finalitats decoratives. A la zona de la recepció l'escala de fusta, ceràmiques i columnes antigues contrasten amb la decoració decididament moderna i amb la tecnologia avançada amb què compta l'exposició. El museu està dedicat a la història del poble tailandès, l'evolució experimentada a través del temps i les seues tradicions. Compta amb una sala de projecció amb pantalla panoràmica on es projecta una pel·lícula que submergeix l'espectador en el més genuí de l'esperit tailandès.

Com a acomiadament de la ciutat de Bangkok, alguns dels viatgers del grup varen anar a visitar el mercat de les flors a la nit (no tanquen mai). Els centenars, o potser milers, de tauletes de venedors de flors ocupen les aceres d'alguns carrers i també part del paviment quan l'acera no és prou ampla, mentre per l'espai que deixen lliure al mig hi segueixen passant els vehicles a motor amb total normalitat. La gama de flors que allí s'ofereixen és ben variada i va de les espècies locals com és ara gessamins, crisantems, gerberes, orquídiades, lliris i roses, fins a les importades com tulipes, dragons, iris, lisanthus, etc, totes elles en una abundància difícil d'imaginar. La mescla de tantes flors i del consegüent mosaic de colors juntament amb la intensa activitat de les milers de persones que atenen les parades, o hi van a comprar, forma tot plegat un espectacle exòtic realment sorprenent.

AYUTTHAVA

L'endemà ens desplaçarem a la ciutat d'Ayutthaya, a 75 quilometres de Bangkok, que va ser capital del regne de Siam durant 417 anys erigint-se en important centre de comerç i exportació de productes autòctons i, a la vegada, de receptor d'altres importats de la Xina i fins i tot del Japó. Avui és una de les principals atraccions turístiques del país perquè conserva un important patrimoni arquitectònic d'aquella època, que va acabar amb la invasió dels vesins birmanes el 1767. El parc històric o Koh Mueang (Ciutat illa) és Patrimoni de la Humanitat des de 1991.

Aquesta ciutat també és coneguda per "la Venècia d'Àsia" ja que el seu casc històric està completament envoltat d'aigua. L'antiga muralla, de 12 quilometres de longitud, és avui una de les principals avingudes. La zona moderna no té cap interès doncs els edificis són d'una estètica dubtosa i la sobrecàrrega de cables d'electricitat i telèfon per les façanes (cosa habitual a totes les ciutats del país), a més de les estacions transformadores aèries a les aceres i molt a prop dels edificis, –absolutament impensable entre nosaltres– confonen el turista occidental.

A Ayutthaya visitarem els temples de Wat Mongkhon Bophit i Wat Phra Si Sanphet. El primer compta amb una imatge de Buda feta de bronze i és una de les més grans del país. El segon està dominat per tres importants *chedis* (construcció en forma

Ayuthava

de tulipa que dona alberg a cendres de personatges reials o monjos famosos) de l'estil tradicional d'aquesta ciutat. Només queden les runes del que en el seu temps va ser una residència reial.

PHITSANULOK

Seguidament anarem a Phitsanulok, on visitarem el temple Wat Phra Sri Ratana Mahathat, construcció del segle XIV que exposa la imatge del Buda Rosat, un dels més venerats per la població.

SUKHOTHAI

L'últim dia del mes de febrer visitarem Sukhothai, capital de la província del mateix nom que a la vegada va ser capital del regne de Sukhothai durant els segles XIII i XIV, situada sobre el riu Yom, que és un afluent del Chao Phraya. El seu nom es tradueix com "Albada feliç" en referència simbòlica al naixement del regne unificat de Tailàndia

El seu parc històric està situat prop de la població actual moderna. Les seues muralles tenen devers 2 quilometres d'est a oest per 1'6 de nord a sud i al seu interior hi ha fins a 193 llocs arqueològics que donen una idea de la importància històrica d'aquest indret, entre ells les restes del palau reial i de 26 temples, dels quals el més gran és el Wat Mahathat, o Temple de la Gran Relíquia. Té la particularitat que tots els nombrosos Budes del recinte fixen la mirada cap a l'est. El conjunt va ser declarat Patrimoni de la Huma-

nitat el 1991. Les inscripcions de pedra en xinès i birmà i les excavacions arqueològiques han posat de manifest que aquesta ciutat va ser un autèntic focus de cultura, que es va estendre pels països vesins. El rei Ramkhamhaeng el Gran, (1279-1300) va ordenar la instal·lació d'una campana a les portes de la ciutat a fi de que la fes sonar qualsevol ciutadà que tengués una queixa per presentar i així impartir justícia. D'altra banda aquesta ciutat gaudeix del mèrit de que els seus habitants crearen l'alfabet tailandès.

Un altre parc històric de la zona és el de Sri Satchanalai, situat a uns pocs quilometres i on es pot visitar els temples de Wat Srasri que compta amb un interessant *chedi* i un Buda assegut; Wat Sei Choom, Wat Chang Lom amb un altre sorprenent *chedi*, envoltat de figures d'elefants; Wat Jedi Jet Thaew que és un dels llocs més interessants i sagrats de la província, on també n'hi ha d'altres dispersats de diferents estils artístics i d'influència constructiva variada, a algun d'ells encara es poden veure restes d'antics frescos, a més de set files d'estupes, on es suposa que hi ha dipositades les cendres dels virreis d' Sri Satchanalai; Wat Nang Pahya, o temple de la reina, que crida l'atenció del visitant pels seus delicats relleus d'estuc del segle XVI que ara encara es distingeixen al que queda del seu mur occidental i Wat Phra Srivatana Maha Dhat, on hi ha un parell d'interessants figures del Buda (antigament era el fort khmer de Chalieng), a més del Museu Ramkhamhaeng amb una interessant exposició d'un gran nombre de peces arqueològiques procedents de les excavacions locals.

CHIANG RAI

El primer dia del mes de març ens traslladarem a la ciutat de Chiang Rai, que és la capital de la província del nord del mateix nom. Té la particularitat de que els seus límits formen frontera entre tres països del sud-est d'Àsia: Tailàndia, Laos i Myanmar, abans anomenada Birmania. La frontera entre els dos primers és el riu Mekong, mentre que els rius Mae Sai i Ruak formen la frontera natural entre Tailàndia i Myanmar. El riu Kok passa pel bell mig de la mateixa capital. Aquesta és una zona molt conflictiva i insegura per mor de les fronteres que al llarg de la història han propiciat el trànsit de drogues fortes, especialment l'heroïna, d'aquí que la zona fronterera sigui

Sukhothai

més coneguda pel nom de Triangle de l'Or, en menció al contraban d'opi. Mentre que la part de l'est de la província es compon de valls bastant planers, la de l'oest és relativament muntanyosa. La zona de Chiang Rai fou instituïda com a província el 1910, després de que el regne de Lanna, del qual en formava part, fos incorporat a Tailàndia i administrat des de la ciutat de Chiang Mai, la qual també visitarem els pròxims dies.

La majoria de la població d'aquesta província i de la seua capital pertany a l'ètnia thai, encara que devers un 13% son descendents de les tribus de la muntanya, que son una minoria original de la zona i que tradicionalment s'havia dedicat al cultiu de la rosella, d'on s'extrau l'opi. Els darrers 70 anys s'ha vist fortament afectada per l'emigració de xinesos principalment descendents de soldats del Kuomintang, que s'oposaren als comunistes al seu país. El segell representatiu mostra un elefant blanc, el qual recorda que la ciutat fou fundada pel rei Mengrai.

La visita inclou un curt passeig en barca fluvial pel riu Mekong i el desembarcament d'un parell d'hores a la zona de Laos, on varem poder fer diverses compres a l'habitual mercadet de productes locals per a turistes, així com un petit àpat.

També visitarem el Wat Rong Khun, conegut pel Temple Blanc. Aquesta singular construcció mo-

derna està en procés de construcció des de que l'arquitecte Chalermchai Kositpipat es va oferir a dissenyar la decoració de la sala principal, decoració que està coberta de pa d'or. Quan l'obra es doni per acabada tindrà un total de nou edificis. Es diu que les obres son finançades exclusivament pels donatius dels fidels i visitants.

Per entrar a la sala principal, on hi ha el Buda s'ha de travessar un petit pont. La gent de la zona creu que el mateix Buda creuà el pont per predicar el seu dogma per primera vegada a aquest mateix indret. Dos semi cercles situats davant del pont representen el petit els humans, i el gran la boca de Rahu que és un àngel amb la particularitat de tenir el cos de color negre, com a símbol de la nit.

No es pot abandonar la zona sense una obligada visita al Museu de l'Opi, instal·lació que recrea l'ús i abús d'aquesta substància tan apreciada per les seues propietats medicinals per combatre el dolor crònic i alleugerar el sofriment, sempre que s'utilitzi amb totes les precaucions necessàries, però a la vegada tant perillosa si s'utilitza sense control metge i s'explota pels diners que genera el seu contraban. L'entrada ja és relaxant per l'aire condicionat tenint en compte la forta calor tropical de l'exterior.

A l'interior, dividit en tres plantes, així com el visitant va passant pels corredors entre els objectes exposats, es van fent més visibles les advertències de la mala utilització d'aquest producte, a la vegada que ofereixen seminaris pels pagesos de la zona sobre la conveniència de substituir el cultiu de la rosella, d'on s'extrau l'opi, per altres productes com el cafè i les nous de macadàmia. Els sentiments que el visitant experimenta durant la visita culminen al final amb l'evidència de la mort i el sofriment relacionades amb l'abús de les drogues.

CHIANG MAI

Després de la visita a aquest interessant museu ens traslladarem a la ciutat de Chiang Mai, última població de Tailàndia que havíem de visitar abans de la sortida a Cambotja. Aquesta ciutat, que és la més

Vitrina amb pipes del Museu de l'Opi

gran i amb més contingut cultural del nord d'aquest interessant país, està situada a devers 700 quilometres al nord de Bangkok, edificada entre algunes de les més altes muntanyes del país i a la vora del riu Ping, què és afluent del Chao Phraya. Als darrers anys s'ha convertit en una ciutat cada cop més moderna, amb moltes atraccions pel visitant estranger. La seua importància històrica ve de l'estratègica situació a les antigues rutes comercials, a més d'un centre de producció d'artesanía, particularment de les joies d'argent i escultures de fusta.

La població de Chiang Mai actualment és de quasi 700.000 persones les quals, a més del centre històric, s'estenen per multitud de barris marginals d'urbanització irregular.

La ciutat fou fundada pel rei Mengrai el 1296, el seu nom significa "ciutat nova", i va esdevenir capital del regne de Lanna en substitució de Chiang Rai, però va anant perdent importància a causa de les freqüents invasions birmanes i dels thais procedents d'Ayutthaya. Es va convertir definitivament amb territori de l'antic regne de Siam el 1774. Actualment està considerada la segona ciutat més important de Tailàndia, només superada per Bangkok.

La població parla la llengua kham muang, tot i que l'escriuen amb l'alfabet tailandès modern, però el tailandès s'utilitza a l'educació i les comunicacions. L'antic alfabet només és estudiat pels erudits.

Una de les visites més espectaculars del viatge va ser sense dubte la del campament, o granja, d'elefants de Mae Sa, on varem poder veure les habilitats d'aquests peculiars i grans animals, ben descon-

guts per la majoria dels europeus que visiten Tailàndia. L'espectacle que ofereixen consta de diversos exercicis d'una increïble habilitat per moure gruixades soques, jugar al futbol i, sobretot, pintar quadres que el cuidador ajuda impregnant el pinzell de la pintura del color que toca i posant-lo a la trompa de l'animal. Això sí, cada elefant només sap pintar un quadre i sempre el mateix, quadres que després son oferts a la venda als espectadors. La visita acaba amb un passeig pel bosc circumdant al llom de l'elefant que és guiat pel cuidador eixancat sobre el coll de l'animal amb una cama al darrera de cada una de les seues grans orelles, mentre que els visitants van en una mena de cistella de dues places amarrada sobre el llom. Tot i que l'espectacle és interessant personalment vaig endur-me'n una sensació de pena, doncs no crec que aquests magnífics animals s'hagin d'admirar per pintar quadres o jugar al futbol.

Chiang Mai té més de 300 temples budistes, dels quals visitarem Wat Phrathat Doi Suthep que es troba a dalt d'un puig situat al nord-oest de la ciutat. Va ser edificat el 1383. Hi ha una llegenda que diu que per saber on s'havia d'aixecar el temple varen carregar un elefant amb una certa relíquia atribuïda a Buda i el deixaren anar lliurement. Quan va arribar a l'indret on ara hi ha el temple la tradició diu que l'animal va fer sonar la trompa i donà voltes abans d'allargar-se a terra, això va ser interpretat com que aquell era el lloc ideal per edificar el nou temple. Si el dia és clar es poden contemplar unes vistes magnífiques de la ciutat. Aquella nit anàrem a sopar a un restaurant on ens va ser ofert un espectacle de danses típiques del nord de Tailàndia mentre es servia l'àpat.

Al dia següent al matí visitarem el barri dels artesans on cada u va poder fer les compres escollides d'entre la gran oferta de productes, i especialment les joies. A la tarda sortirem de l'aeroport internacional de Chiang Mai en direcció a la ciutat de Siem Riep, a Cambotja. El trajecte en avió entre les dues ciutats dura aproximadament el mateix temps d'anar d'Eivissa a Mallorca.

CAMBOTJA. SIEM RIEP

L'aeroport de Siem Riep no té res a veure amb el de Bangkok, més bé sembla aquella petita terminal íntima i familiar que hi havia a Eivissa ara fa devers

trenta o quaranta anys. Com que nosaltres veníem d'un altre país varem haver de passar els tràmits de la duana altre cop, i després ens varen portar a l'hotel on havíem de passar la resta del nostre viatge. Aquest establiment és situat quasi al mig de la població, a deu minuts a peu del mercat principal i a cosa de mitja hora en autobús de la nostra destinació que era el camp arqueològic d'Angkor, però sembla com si s'estigués al camp o a una platja de les moltes amb tanta fama que hi ha a aquests països, doncs no és un edifici contundent tal com havíem conegut fins ara a Tailàndia, sinó que està format per una mena de bungalows fets de fusta de teca, –material molt abundant als boscos del país–, de planta baixa i pis, amb terrat pronunciat a dues aigües que conformen les habitacions, d'aquest estil en diuen *village*. Entre els edificis de fusta hi ha els corredors que tenen al terra una espècie de pallol també de teca vorejats de jardins de plantes aquàtiques i flors tropicals que van a parar a un petit llac central ple de flors que semblen surar a dalt l'aigua verdosa, a sobre del qual s'ha de passar per un pont també de fusta per anar al menjador. A pesar d'estar al centre de la població li han sabut donar a tot el conjunt un aire d'exotisme asiàtic atractiu i ben evident.

La ciutat és la capital de la província del mateix nom i els seus habitants viuen gairebé exclusivament del turisme que li proporciona tenir l'extraordinari complex arqueològic d'Angkor a la seua jurisdicció. Es troba al pas de la carretera nacional que parteix de la capital del país, Phom Penh, i va cap al nord fins a Sisophon. La població és de uns 140.000 habitants.

Com a ciutat moderna està completament eclipsada per la glòria d'Angkor i no té cap interès fora de la seua relació amb aquest meravellós lloc històric, fins i tot quedà pràcticament arruïnada per la cruel guerra civil fins que a la dècada dels anys 80 es va renovar gairebé completa amb l'afluència del turisme i els estudiosos, cosa que proporciona als seus habitants, a més d'una font de riquesa, la possibilitat de tenir contacte amb tota mena d'estrangers, per la qual cosa és corrent que hi hagi nombroses persones que dominen l'anglès, el francès com a antiga colònia i el tailandès. Les planures son la característica i el cultiu de l'arròs la principal dedicació, a més de la pesca. L'economia està completament "dolaritzada", encara que el riel, la moneda oficial del país, també és de curs normal.

ANGKOR

La raó, però, de la nostra presència a aquesta capital cambotjana era la visita al jaciment històric d'Angkor, situat a vuit quilometres de la ciutat moderna. El conjunt té una extensió de devers 200 quilometres quadrats, però investigacions modernes li atribueixen una àrea d'influència d'uns 3.000.

Segons modernes excavacions sembla que les primeres construccions començaren al segle IX, quan el jove rei Jayavarman II (790-835) es proclamà rei dels khmers i establí la seua capital a poca distància de Roluos, que visitarem. Fins aleshores el que havia de ser un dels més grans imperis d'Àsia eren una sèrie de petits estats independents i sovent enfrontats uns amb els altres.

El contacte amb comerciants xinesos va proporcionar als khmer la possibilitat d'incorporar noves idees i la modernitat d'aleshores al seu imperi, però va ser la influència de la Índia i l'hinduisme el factor que els va donar el motiu principal per a la construcció d'un gran nombre de temples i palaus que encara avui en dia deixen fascinats als visitants moderns i que iniciaren la creació de l'anomenat estil khmer, període d'una gran riquesa històrica que va durar fins la darrereria del segle XVI.

La religió és, doncs, el motiu principal i la raó de l'extraordinària època de construccions que va seguir al regnat de Jayavarman II, cosa gens estranya si atenem el que va passar igualment a altres indrets del món i a altres èpoques històriques, on també al voltant de la religió es varen aixecar extraordinaris complexos quant a l'organització política i les construccions arquitectòniques: Egipte, Mèxic, Perú, etc.

Cal preguntar-se, però, la raó per la qual els khmers adoptaren les divinitats de la Índia. És possible imaginar que la prosperitat dels hindús gràcies als seus mètodes d'organització i producció era atribuïda a la protecció dels seus propis deus, així que tant els khmers com els xams, que habitaven la zona, arribaren a la conclusió que era a aquells nous deus aportats pels estrangers als que havien de dedicar els seus esforços en l'edificació de temples, per tant ben aviat va aparèixer entre ells una devoció particular a Shiva i Visnú, però també a Buda. El cas de Shiva va ser convertit en la figura dominant entre els deus hindús ja que els reis el consideraven el suprem protector del seu imperi. És per això que la major part

Angkor Wat (Siem Reap)

dels temples li eren consagrats, mentre ell tenia que assegurar la prosperitat del regnat de torn.

Els temples que avui podem visitar no donen més que una idea aproximada del nombre d'edificacions dedicades al culte que hi havia al país khmer, ja que molts d'ells han desaparegut pel transcurs dels segles o bé per haver-se construït amb materials peribles, sobretot la fusta. Així i tot, s'ha de remarcar que les divinitats pròpies i ancestrals dels khmer no varen ser del tot oblidades, hi ha indicis d'elles, almenys d'alguna com és ara Devaraja el rei dels deus, tot i que les seues pistes varen ser esborrades a vegades violentament. L'hinduisme va ser, doncs, la religió oficial del país dels khmer fins a la darrereria del segle XII, època en la qual va ser substituït pel budisme mahayana.

Convé recordar que l'arquitectura khmer i els seus nombrosos temples no eren, com tal vegada es podria pensar si atenem a casos similars d'altres cultures, un lloc de reunió dels devots, sinó el veritable palau on habitava un deu que s'havia instal·lat per procurar tota mena de bens pels fidels, i particularment pels membres de la monarquia de torn, que li havien edificat un lloc per estar d'acord amb la seua categoria. Per això calia construir-li la més bella residència possible, ben mirat havia de ser la d'un deu, però donat que la deïtat estava físicament representada per una estàtua, no feia falta dedicar-li més espai que l'estrictament precís perquè hi cabés i prou, per això el dedicat a la figura principal sol ser més bé petit. Les grans dimensions de les construccions que es coneixen i particularment els temples es deuen a que no eren consagrats a un sol deu, sinó que es poden considerar com una reunió de múltiples santuaris amb una divi-

nitat principal i central a qui s'encomanava la feina de la protecció dels mortals que el servien.

Angkor és, doncs, una sèrie de construccions religioses i reials que representen devers vuit segles de treball amb la finalitat d'assegurar-se la tan anhelada protecció del món sobrenatural. A causa de les distàncies existents a la zona, el camp arqueològic està dividit en zones: Angkor central (visitarem Angkor Vat, Angkor Thom, el Bayon, la Terrassa dels Elefants i la Terrassa del Rei Leprós); Angkor est (visitarem Ta Prohm i Banteay Kdei); el Baray (visitarem Pre Rup i Banteay Samré); Angkor nord-est; el Baray occidental; Roluos (visitarem Bakong i Lolei) i Banteay Srei, dins de les quals s'aixequen les construccions que seran objecte de la nostra visita.

BENG MELEA

La primera, però, va ser al temple anomenat Beng Melea, que no forma part del conjunt monumental d'Angkor. Està situat a uns 60 quilòmetres al nord est de Siem Riep i fins al 2003 no era possible la visita ja que no s'havia netejat completament de les mines que encara quedaven de la guerra civil. Aquest temple va ser construït pel rei Jayavarman VII (1181-1215) i el seu recinte ocupa una extensió de més o menys un quilòmetre quadrat. Dóna la impressió que no és més que una pila de ruïnes mig amagades pel bosc que ha ressorgit entre elles, tot i que una vegada dins dels edificis es veu la clàssica arquitectura khmer.

UN PASSEIG FLUVIAL

Després ens portaren a dinar a un poble de pescadors, Kompong Kleang. Es tracta d'una successió de cases de fusta construïdes sobre pilars del mateix material en paral·lel al riu que va a parar al llac Tonle Sap. La seua elevació de deu o dotze metres sobre la riba del riu crida fortament l'atenció quan, com és el nostre cas, el nivell de les aigües és baix per no ser època de pluges i hi ha de tot el necessari per viure de la pesca i de determinats cultius que necessiten força aigua. Completarem la visita amb una molt interessant volta en vaixell fluvial fins el llac des d'on varem poder veure la vida quotidiana d'aquelles persones

Temple de Banteay o de les dones

immerses en les seues ocupacions: les xarxes, les nanses, els corrals flotants dels animals, construïts sobre bidons, tot pensat perquè quan puja el nivell de l'aigua, i aquí sembla que puja força, res no canviï i tot segueixi igual. Les bandades de gent molt jove que ens seguien en el desplaçament a terra o que ens esperaven que acabàssim el nostre àpat, posaven la nota de color i d'algaravia amb els seus crits i jocs sense que semblàs tenir cap efecte el fet d'anar sense sabates o fins i tot els més petits sense cap mena de roba.

ANGKOR

A la tarda, en la visita al grup de Roluos, varem inaugurar ja les visites al conjunt d'Angkor amb l'impressionant Bakong.

Aquest temple sembla que va ser construït amb laterite, que és un material relativament fàcil de treballar, probablement per Jayavarman III (835-877) i simplement recobert de grés per Indravarman I (877-889), els cinc nivells de la piràmide simbolitzen, amb altres elements, la muntanya Meru. El temple

aixopluga una estàtua de Shiva. D'unes dimensions de 900mx700m comprèn deu fosses i tres recintes concèntrics. Un accés de terra travessa la gran fossa vorejada de "nagues", o estàtues d'una mitològica serp de set caps. Dos lleons protegeixen les escales per pujar a la piràmide que està feta amb els escalons que disminueixen en altura així com un va pujant de baix cap a dalt, a fi d'obtenir un fals efecte visual de l'altura real, mentre que quatre elefants situats a cada cantó de la plataforma miren cap a l'exterior per protegir els trams mitjans. El santuari central té devers 15 m d'alt i la seua torre ogival aparenta del període d'Indravarman I. Des de dalt de tot es poden veure les vuit torres que envolten l'edifici.

Banteay Srei és a uns vint quilometres al nord d'Angkor. Aquest nom significa "ciutat de les dones", o tal vegada "ciutat de la bellesa", en referència a la seua delicada decoració, tot i que el nom més antic era "gran senyor del triple món". Amb diferència als altres temples d'Angkor, Banteay Srei no va ser un temple reial, sinó que va ser construït per un dels consellers de Rajendravarman (944-968). Habitualment és descrit com "la joia de l'art khmer", a causa del que tenen de sorprenents les seues reduïdes dimensions i l'extraordinària proliferació de la decoració que omple quasi bé la totalitat dels murs. Va ser descobert pels francesos el 1914 i es guarda record de que André Malraux s'emportà quatre belles imatges d'*apsaras* (ballarines), encara que després va ser obligat a tornar-les. Obert a l'est disposa de tres recintes concèntrics, el de l'exterior té 110mx95m amb un mur de laterite, mentre que en aquest cas la fossa és a l'interior traspassada per dos passos, un a l'est i l'altre a l'oest. Sis sales ocupen l'espai entre elles. L'espai central s'ha tancat per crear-hi el santuari amb tres torres alineades de nord a sud. L'entrada mostra a Indra sobre el seu elefant de tres caps. Podem dir que les escultures d'aquest recinte figuren entre les més belles de l'art khmer, ateses la imaginació dels artistes, la riquesa de l'ornamentació i la delicadesa de la seua execució.

Banteay Samré, al districte del Baray, com s'ha esmentat, data de la primera meitat del segle XII fins al segle XIII. Va ser construït en principi pel rei Suryavarman II (1113-1150) i refet més tard per Jayavarman VIII (1243-1295). L'aïllament relatiu d'aquest temple situat a 500 m a l'est de la zona de Baray Oriental fa que rebi menys visitants que la resta de temples d'Angkor. La forma de la torre

principal recorda immediatament l'estil d'Angkor Vat, per la qual cosa els arqueòlegs solen adjudicar la seua construcció a un alt dignatari del rei Suryavarman II. Els mur que l'envolten, de laterite, tenen 83m x77 m i tot fa pensar que el temple era el centre d'una població de la qual no en queden restes. A l'est, una avinguda de 350 m de llarg acaba amb una terrassa en forma de creu.

S'ha d'esmentar especialment la forma ogival de la torre i la varietat de les escultures, amb la particularitat que no hi ha per una vegada *apsares* als seus murs, cosa que el fa únic als temples d'Angkor.

Abans d'entrar al temple convé caminar cap a l'est per veure el pis de la terrassa. Una balustrada de *nagues* (mena de serps, quasi sempre cobres, amb múltiples caps) i unes figures de lleons guardians marquen l'aproximació a Angkor Vat. La muralla exterior amb els seus 6 m d'altura li dona des de fora més l'aspecte d'una fortificació que d'una galeria, de la qual prové el seu nom (*banteay*, ciutatella).

Després de dinar tenguérem la visita a Angkor Vat. Es tracta sense dubte no solament el més gran i sublim de tots els temples khmers sinó també una ciutat en el més estricte sentit de la paraula. Construït a la primera meitat dels segle XII pel rei Suryavarman II (1113-1150) el recinte va ser adoptat com a la capital del seu imperi i el temple, situat al bell mig de la població, consagrat principalment a Visnú.

Forma un rectangle de 1500m x 1300 m, de nord a sud amb un extraordinari accés per l'avinguda de la part de l'oest que permet al visitant salvar la fossa que l'envolta de 190 m d'ampla. El temple ocupa 82 ha de la ciutat i reuneix dues característiques de l'arquitectura khmer: la piràmide i les galeries concèntriques, de tal manera que simbolitzen el centre de l'univers hindú: la muntanya Meru.

Per dir-ho de la manera més simple possible, Angkor Vat és una piràmide de tres nivells, cada un d'ells envoltat per una galeria amb les seues corresponents portes (*gopures*) i les seues quatre torres una a cada angle. La fossa representa els oceans de la mitologia khmer, que envolten la terra, mentre que la successió de les galeries concèntriques representen les cadenes de muntanyes que envolten Meru, la residència dels deus.

Són d'admirar els baixos relleus que omplen els murs. Les *apsares* allí representades són particularment belles, sobretot al matí amb el sol sortint. Alguns metres al sud de l'entrada principal el som-

riure d'una d'aquestes joves celestials deixa veure les dents. És l'única entre les deu mil *apsares* d'Angkor Vat que les mostra.

Al sud de les terrasses en forma de creu es troben les restes d'algunes estàtues de Buda, assegut o de peu. També hi ha nombroses restes que evidencien que aquest lloc va ser un dels principals de peregrinatge del budisme teravada, la qual cosa li ha valgut el nom de "Hall dels mil Budes". Moltes d'aquestes estàtues foren salvades durant la guerra civil de 1970, mentre que la resta va ser destruïda pels khmers rojos. Les que ara es poden veure varen ser-hi portades després de la guerra.

La màxima altura del massís central està envoltada d'una galeria continua de 60 m de costat amb quatre portes i una torre a cada angle. Les galeries convergeixen a la torre central de 42 m d'alt.

Quan als baixos relleus es pot dir que representen una de les més extraordinàries creacions de l'art dels khmers, omplen els murs exteriors del temple amb una llargària de 600 m per 2 d'altura. Altres murals representen desfilades militars de Suryavarman II, el fundador del temple, mentre que la galeria de l'oest representa la batalla de Kurukshetra, l'anomenat Cel dels Inferns, el batut de la Mar de Llet, etc. aquestos baixos relleus són de la màxima qualitat.

La desfilada militar del rei abans esmentat contrasta amb la temàtica general del altres baixos relleus i representa el fundador i el seu exèrcit al llarg de 94 m de llarg amb dos registres: al de sota hi ha la desfilada de dames i princeses que segueixen el vehicle reial, i a la part de dalt, l'exèrcit. La talla del rei és del tipus heroica, és a dir, de dimensions més grosses que les dels homes normals. A partir d'ell marxen els seus vint comandants amb els corresponents elefants i ombrel·les en nombre proporcional a la categoria de cada un d'ells.

Per representar una imatge de la importància que l'actual govern de Cambotja dóna a aquest conjunt, basta dir que la seua silueta és l'escut de la bandera nacional del país.

L'endemà al matí i dia 12è del nostre viatge visitarem la ciutat d'Agkor Thom, iniciada la construcció de la qual a la fi del segle XII per Jayavarman VII (1181-1215) i seguida pel seus successors. És una de les ciutats khmers més grosses i segurament va ser la capital de l'imperi fins el segle XVII. El primer que veuen els visitants és la seua magnífica porta del sud amb la torre de quatre cares orientades a cada un

El Bayón (Siem Reap)

dels punts cardinals amb els tradicionals elefants, tot precedit de la no menys impressionant avinguda sobre la fossa engalanada per estàtues de deus i *asur*es (mena de dimonis enemics del deus).

La muralla de la ciutat, envoltada d'una fossa amb aigua d'aproximadament 3000 m de costat són travessats per quatre portes seguides de quatre avingudes que convergeixen en el temple central, el Bayon. Un d'aquests ponts, el del costat del sud, és el que ve més a mà pels visitants que arriben procedents de Siem Riep o d'Angkor Vat. L'arribada travessant el pont sobre la fossa està marcada per les estàtues en els dos costats del pont que son una sèrie de personatges qui porten cada un d'ells una serp gegant (una *naga*) de set caps. La utilització d'aquest símbol a les balustrades per marcar l'entrada principal de les ciutats i per travessar la fossa es creu que representa el món dels homes, l'exterior, supeditat al dels deus, l'interior. A la base de la torre que guarda la porta principal hi trobam un element remarcable: un elefant de tres caps que representa Airavata, l'elefant sobre el qual hi cavalca Indra. Com aquest deu és el rei del cel, també és el rei dels deus. Els murs exteriors, construïts de laterite, i de 3000 m

El Temple de Ta Prohm (Temple dels Arbres)

aproximadament de llargària i 8 d'altura conserven inscripcions que indiquen que foren construïts per a la defensa de la ciutat.

El Bayon va ser el temple d'Estat dels reis Jayavarman VII (1181-1215) i VIII (1243-1295), començat a construir segurament devers l'any 1200. És probablement una de les construccions religioses més misterioses del món. De construcció molt complexa quant a l'estructura i significació, sembla que va travessar diferents fases religioses que quedaren marcades en la seua arquitectura, essent un panteó de divinitats budistes, hinduïstes i locals. Jayavarman VII va construir una ciutat ben fortificada, de manera que els seus successors solament varen tenir la feina de modificar el temple del Bayon, situat al bell mig. Un dels plaers de la visita consisteix en deixar-se perdre pels seus corredors, pels recintes estrets, per les empinades escales donant així la impressió de visions enigmàtiques fascinants. Com ja succeïa a Angkor Vat, la contemplació dels magnífics baixos relleus fa distraure el visitant de la de l'arquitectura del temple. N'hi ha vuit seccions de 35 m de llarg i 3'5 m d'altura a la galeria exterior. Es pot dir que les escenes de batalles representen las que hi va haver entre khmers i xams, de les quals en va sortir vencedor Jayavarman VII. L'última va tenir lloc molt probablement al mateix indret on posteriorment es va

començar a aixecar el temple. La famosa escena que representa la llegenda del rei leprós (de la qual en parlarem més endavant) es troba a la petita sala que cau a la dreta de l'entrada central.

La visita segueix amb la Terrassa dels Elefants, també construïda per Jayavarman VII. Es tracta d'una gran terrassa situada al mig d'Angkor Tom. Envoltada per la plaça reial era al seu temps la plataforma on s'aixecaven els pavellons de recepció del rei. De més de 300 m de llarg enllaça l'entrada anomenada Baphuon amb la Terrassa del Rei Leprós, que també visitarem. Cinc escales situades simètricament permeten l'accés, la més important de les quals és la central vorejada d'elefants de tres trompes amb les quals cullen flors de lotus.

La Terrassa del Rei Leprós va ser construïda per Jayavarman VIII, però el seu nom ve d'algun moment durant els segles XIV o XV quan va ser descoberta una estàtua al centre de la terrassa que correspon a Dharma, el deu del món soterrani, amb unes concrecions a la cara probablement causades per líquens que en un principi varen fer pensar que representaven la lepra, d'aquí el nom actual. Els tres costats principals de l'esplanada, sud, est i nord, estan esculpides d'escenes mitològiques en alt relleu, datades a la segona meitat del segle XIII. Representen personatges masculins en posició asseguda escoltats per altres femenins, o *devata* (que no son *apsares*). A la part de baix dels relleus es poden veure *nagues*, o serps, de cinc, set i nou caps.

Després de dinar es varen portar al temple de Ta Prohm, començat també a finals del segle XII per Jayavarman VII. Es tracta d'un temple-monestir. És una construcció rectangular que presenta una sèrie de galeries concèntriques, amb les tradicionals torres als extrems, tot el conjunt és actualment prou deteriorat entre les enormes pedres caigudes i els arbres que surten a qualsevol esclatxa entre els murs i mouen els blocs, que es fa difícil entendre el seu concepte. L'Escola Francesa de l'Extrem Orient va optar al seu dia, al segle XIX, per deixar aquest temple tal com es va trobar a fi de donar una visió de tots ells en estat natural després de set o vuit segles de la seua construcció. Són precisament els enormes arbres (dels quals n'hi ha dues espècies: el formatger *celba pentandra* i el ficus *ficus religiosa*) els responsables de la ruïna, tot i que en definitiva ells mateixos han esdevingut el suport que evita l'enfonsament definitiu i total.

També visitarem Banteay Kdei, construït per l'acostumat Jayavarman VII i ampliat per Indravarman II (1215-1243). Es tracta d'una versió en petit de Ta Prohm. Conserva el què alguns arqueòlegs han anomenat l'"esperit de confusió" d'aquest rei tan prolífic. En principi dedicat a Buda, probablement va ser construït sobre un altre anterior de devers el segle X. A diferència dels altres, només hi ha petites inscripcions per donar fe de l'època de la construcció. Les seues dimensions són de 700m x 500m i al bell mig del tercer recinte hi ha un Buda assegut.

L'extenuant dia de visites el varem acabar amb la posta del sol al temple de Pre Rup, construït a la segona meitat del segle X pel rei Rajendravarman (944-968). Després del regnat de Jayavarman IV, quan la capital de l'imperi va passar d'Angkor a Koh Ker, hi va haver una guerra de successió i Harshavarman II, un dels seus fills però no l'hereu, va prendre el poder. Quan va morir alguns anys més tard va ser el seu cosí qui el va succeir i va restablir la capital a Angkor. El nou monarca, Rajendravarman, va escollir la zona al centre del dic sud del Baray oriental per establir la seua capital i hi va fer construir Pre Rup al bell mig. El seu nom (vol dir "tornar el cos") segons la llegenda surt del ritual de cremació i de l'existència d'una cisterna a l'est de la piràmide, tot i que realment aquesta cisterna s'ha descobert que era el fonament d'una estàtua. Com tots els temples

d'Estat, Pre Rup era el centre d'una ciutat, en aquest cas la capital, però no una residència dels seus habitants. La població segurament s'estenia més o menys dins uns límits d'un quilòmetre al voltant del temple. Un accés en forma d'avinguda d'uns 150 m construït de laterite li donava l'entrada, però en queda poca cosa.

A alguns dels temples visitats hi ha uns petits grups de músics compostos per persones amb alguna discapacitat física produïda per les mines terrestres, les quals en sentir que s'apropen grups de turistes es posen a tocar els seus instruments de corda o de vent per veure si recullen algunes monedes que els ajudin a subsistir.

El dia anterior al de la nostra sortida varem anar a visitar el Museu d'Angkor. El Museu està situat a les afores de la ciutat de Siem Reap, a la carretera que porta als temples d'Angkor Vat i Angkor Thom. És un edifici modern equipat i basat amb els últims sistemes d'informació multimèdia, tot i que també s'exposen elements tradicionals autèntics a diverses sales dels seus 20.000 m² de superfície.

El dia següent, el 13è des de que sortirem de Madrid, es va dedicar íntegrament a tornar a Bangkok, a Espanya, (arribarem a Madrid després de 13'5 h de vol ininterromput), a Eivissa (hi arribarem a les 26 hores d'haver sortit de l'hotel a Siem Riep), i donant així per acabat el nostre viatge.

Foto de grup dels assistents al viatge a Tailàndia i Cambodja en Angkor Wat (Siem Reap, Cambodja)

La construcció de la MURADA del Rabat (1338)

Francesc Xavier Torres Peters

Si sumam a allò publicat temps ha¹ les aportacions historiogràfiques recents,² apareix evident que els trams de l'així anomenada “murada àrab” que tanquen el “tercer recinte” (en expressions d'Antoni Costa Ramon),³ Raval o Vila d'Avall d'Eivissa, no poden correspondre en cap manera al període de dominació islàmica de l'illa, ans foren obra de la primera meitat del segle XIV. Alguns, recolzant-se en indicis arqueològics poc consistents, es resisteixen a assumir-ho.⁴ D'aquesta guisa, sense cap interrogant, continua divulgant-se a dia d'avui a propis i estranys la seua suposada filiació “andalusina”.

Quedava pendent, no obstant, una resposta concreta i definitiva a la pregunta de quan es decidí començar l'edificació de tan important ampliació de la fortificació medieval. Un extens pergamí dels fons de l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa resol aquest interrogant en facilitar-nos dades i dates molt precises,⁵ les quals confirmen i ressalten les ja presentades. Abans d'entrar en la part del seu contingut que ens interessa especialment, convindrà situar-nos en el context de la seua redacció.

Com és ben sabut, la mort de Guillem de Montgrí (1273) i de Jaume I (1276), suposà l'inici d'una

relació complicada, quan no conflictiva, entre els diversos hereus en la senyoria feudal de les Pitiüses: d'una banda l'arquebisbe i el capítol de canonges de la seu de Tarragona, representat en el seu paborde, i de l'altra el rei de Mallorca. De la documentació conservada d'aquella època es desprén que els lloctinents reials a Eivissa sovent s'excedien en les seues actuacions. Aquestes extralimitacions comportaven el retall de certs drets feudals dels senyors eclesiàstics i l'anul·lació de legítimes competències jurisdiccionals dels seus batlles i veguer. No cap dubte que els dits lloctinents seguien generalment les pautes rebudes des de la cort, però en alguna que altra ocasió l'abús resultava tan manifest que el monarca els feia tornar endarrere. No hi valia, perquè normalment ni es donava plena satisfacció als perjudicats en l'honor i els béns, ni existia un vertader propòsit d'esmena. Per mor d'això, ara i en tant se suscitaven noves qüestions, les quals anaven afegint-se al caramull històric d'ofenses.

Així succeí una vegada més el 26 de juliol de 1341. Emparats en els *Costums de Catalunya*, plenament vigents a les Pitiüses, Berenguer de Tatzó (*de Tacione*) i Ramon Cogull, respectius batlles a

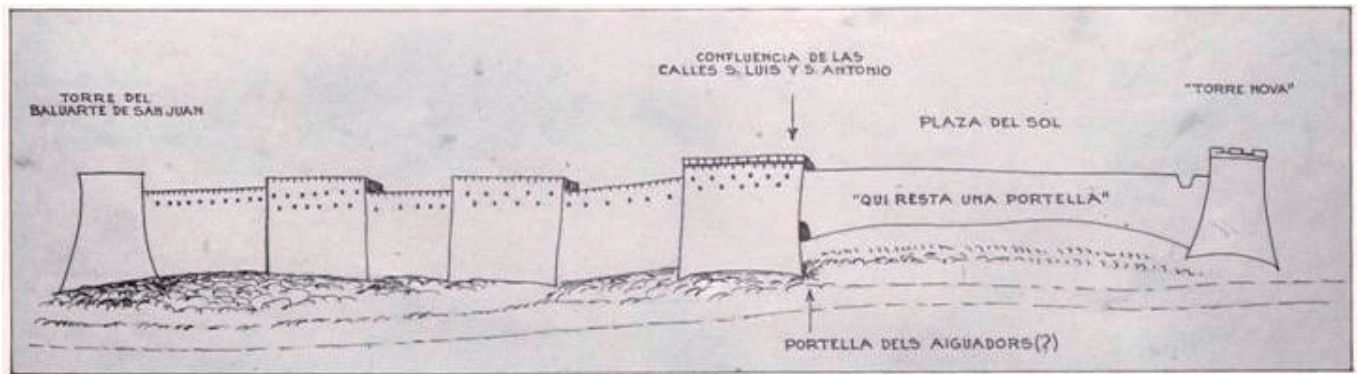
1. En les obres de Quadrado, Macabich, Marí Cardona, Escandell, etc.

2. TORRES PETERS, F.X. *Dos capbreus del segle XIII*. Capbreu Antich de Eviça i capbreu del Llibre Verd de Tarragona. Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa. Eivissa, 2008. P. 8-9. FERRER ABÁRZUZA, A. *L'Eivissa de Jaume I*. Consell d'Eivissa. 2008. P. 24-27. “La vila medieval d'Eivissa. La murada del Raval” a *Eivissa*, núm. 51. Institut d'Estudis Eivissencs. Eivissa, abril, 2012. P. 63-75. Magnífic article de recapitulació, ampliació i reinterpretació de les fonts.

3. COSTA RAMON, A. *La triple muralla de la Ibiza àrabe. Ensayo de topografía histórica*. Imprenta Alfa. Palma de Mallorca, 1962.

4. MARTÍN PARRILLA, A. “Documentació de dues torres del recinte islàmic durant la restauració dels parapets de la murada renaixentista” a: RAMON, J. (coord.) *Intervencions 2009* (Quaderns d'Arqueologia Ebusitana). Citam per FERRER ABÁRZUZA, “La vila medieval...”

5. AHPE 1.105: *Protestatio facta per baiulos domini archiepiscopi et prepositi locumtenenti domini regis in Eviça, super nonnullis gravaminibus*. (V. un regest a: MARÍ CARDONA, J. *Pergamins i Índex Vell de Tarragona*. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa, 1997. P. 80).

Dibuix d'A. Costa Ramon (Làm. XIX) de la part frontal de la murada del Rabat, basat en "El ritratto grande della fortezza de Iviça" de J.B. Calvi (mitjans segle XVI)

Eivissa de l'arquebisbe i del paborde de Tarragona, redactaren una llista de disset greuges.⁶ La presentaren i feren llegir a la cúria reial, davant el lloctinent del rei Jaume III de Mallorca, el cavaller Hug Esteve, mitjançant el notari públic reial de l'illa, Pere Pelegrí, en presència dels testimonis convocats per al cas: Bernat Banc, Guillem Tallaferre i Bernat Cubells. Ens interessa ara sobretot la primera de les reclamacions.

Aquesta començà recordant que el comú dels hòmens d'Eivissa tenia l'obligació d'adobar els murs del castell i fer tot el que fos necessari per a la seua defensa i fortalesa, ja que per això des d'antic rebia un millarès de l'import de la venda de cada modí de sal.⁷ Emperò tant el seu antecessor immediat en la lloctinència, Dalmau de Tatzó, com ell mateix obligaven els senyors eclesiàstics a aportar sous a tals efectes. Consideraven injuriós haver-se exigit al prelat el pagament de la meitat de les despeses d'unes obres, quan només posseïa una tercera part del castell i de la vila. Tanmateix, després d'insistents protestes, baldament el monarca reconegué l'errada i determinà l'oportuna esmena, Hug Esteve seguia sense ajustar-se a la llei. Acabada la relació

dels disset punts, el requeriren perquè complís l'explícit mandat reial sobre la reparació d'aquest primer afront i rectificàs en tots els altres. L'advertien que d'altra manera seria responsable dels possibles danys, interessos, missions i costs.

Tres dies després, el 29 de l'expressat mes de juliol, el cavaller, en presència dels testimonis Francesc Avet, Guillem Guasc, Arnau Martí i G. Nét, respongué a totes i a cadascuna de les queixes. Quant a la primera que ens ocupa, tot i reconèixer com a certes les adduïdes obligacions del comú dels hòmens d'Eivissa envers el castell i la defensa de la vila, assegurà en descàrrec que el seu antecessor havia rebut carta del rei de Mallorca urgint-lo a fer construir *sense demora alguna* unes murades i un vall en el perímetre del Rabat. Segons es deia llavors, se sospitava que era imminent el perill d'un atac *dels enemics de la creu*. Tothom hauria de contribuir a *una obra tan necessària i fàcil*, fent-se quatre parts iguals, això és a saber: la Universitat dels hòmens d'Eivissa i l'arquebisbe assumirien la meitat del total de la despesa, a mitges; l'altra meitat del muntant aniria a càrrec del propi rei i del paborde de Tarragona, també a mitges. Perquè no quedàs lloc als

6. Envers el finançament de la fortificació; la jurisdicció legal i l'aplicació de la justícia; els drets d'un molí de vent construït de nou en lloc comú i el fruit de les tapareres en ço dels eclesiàstics; les crides públiques i certs manaments sobre fusta, pega, tea i llenya; embargaments per motiu de taxes i multes; conflictes amb pescadors a la *cala del Lentiscle*; la imposició d'una sisa per mor de la guerra amb Gènova; el notari eclesiàstic; l'actuació del saig reial; amenaces als oficials dels eclesiàstics; l'extracció de la sal de l'estany i la punició d'infractors; les guàrdies nocturnes del veguer de l'arquebisbe; la introducció del fiscal reial en la cúria eclesiàstica; els ports de jurisdicció eclesiàstica; i l'aplicació de justícia en llocs comuns (port, drassana, etc.).

7. Els senyors els concediren el dret del millarès en 1261.

III. "Torre" del Seminari (núm. XVIII del plànol d'A Costa),
des d'on baixava un tram de la murada del Raval fins a la torre núm. XXVIII.
En aquest llenç s'obria la Porta Major del recinte

dubtes presentà les lletres originals de Jaume III, datades a Perpinyà el 21 de febrer de 1338, les quals foren inserides literalment al nostre pergamí (línees 37 a 43):⁸

Iacobus, Dei gratia rex Maioricarum, comes Rossilionis et Ceritanie ac dominus Montispezzulani, dilecto et fideli nostro locum tenenti Evice, salutem et dilectionem. Recordamur quod nos, per preparationes debitas, volentes obviare futuris periculis que, **ex defectu murorum loci vocati el Rabat in Eviça**, possent ex incurssibus hostilibus iminere, ut in ipso Rabat construerentur decentes muri dudum dedimus in mandatis. Cumque itaque ad hec effectus nondum fuerit subsequutus et expediat inde pro evitandis iminentibus austutis debellationibus crucis hostium, de quorum incurssu sacrilego verisimilis suspitio iminet, de presenti nostre provisionis remedium adhibere mandamus vobis quatenus **in circuitu dicti Rabat faciatis celeriter, omni mora reiecta, decentes muros construi atque vallum**, ordinantes nichilominus ut opus tam necessarium eo facilius construatur, quod per plures fiat contributio expensarum, quod sumptus ad id necessarii sic solvantur, videlicet: quod Universitas Eviçe medietatem illarum et venerabilis in Christo pater Terrachonensis archiepiscopus relique medietatis, partem mediam alteramque nos et et prepositus Terrachonensis equis partibus solvere teneamur; et nostros igitur ac dictorum archiepiscopi et prepositi procuratores et alios

quoscumque ad dictorum sumptuum contributionem iuxta ordinationem huiusmodi, non obstantibus mandatis seu aliis contrariis, viriliter compellatis; per hoc tamen nos aut dictos archiepiscopum vel prepositum ad futuras qualescumque contributiones de Eviça per reparationem vel constructionem murorum seu alias quovismodo nolumus obligari. Datum Perpiniani nono kalendas martii anno Domini M° CCC° [XXX] septimo. Per dominum regem ad relationem vestram. P. de Pulcrovicino.

És prou manifest que el nostre copista ometé per errada el XXX en transcriure l'any, perquè tractant-se d'una carta dirigida a Dalmau de Tatzó mai no podria haver estat datada en 1308. De fet, aquest

lloctinent està documentat a Eivissa només en el període comprès entre 1335 i 1339.⁹

Siga com vulga, queda ben palès en la missiva reial que en els començaments de 1338 el Rabat de la vila no tenia murada alguna per protegir-se. Això comportava un gran risc per al propi raval, el qual sens dubte havia crescut moltíssim des de la conquesta de 1235, alhora que comprometia la defensa de la població *intra muros*, en poder aprofitar els atacants les cases situades *extra muros* com a parapet i recés. Perillosa realitat davant una més que probable incursió enemiga. Per tal de subsanar aquesta greu mancança, cert temps abans s'havia decidit la construcció d'uns murs però, pel motiu que fos, encara no s'havia portat a terme. D'on el rei manava al seu representant a l'illa que es fessen *ràpidament, sense cap dilació, uns murs adequats i un vall en el perímetre del dit Rabat...*

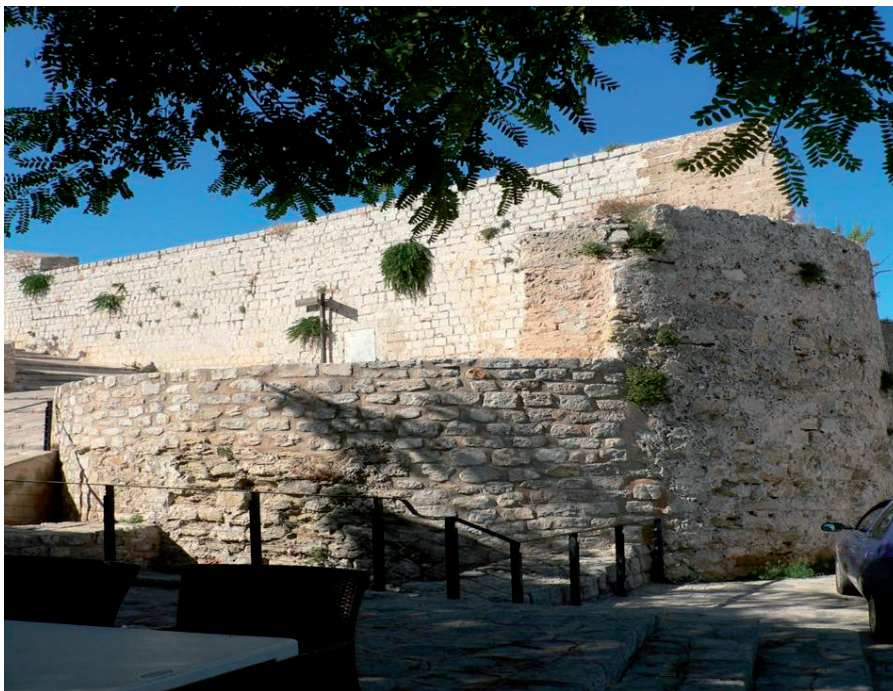
Mercès a la resta de la resposta d'Hug Esteve, consignada al nostre pergamí, també sabem que l'obra arribà a completar-se en temps del seu immediat antecessor. No deixa de sorprendre'ns que el gruix d'una empresa tan considerable, com era la de circuir de murada un barri tan extens, duràs, com

8. A més a més, sobre diverses qüestions hi trobam altres quatre trasllats de cartes reials, una de 1317, una de 1327 i dues de 1340.

9. Vegeu la veu "Governador", d'E. PRATS GARCIA, a l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Vol. 7, p. 22.

a molt, quelcom més de dos anys. Podem imaginar que, donades les circumstàncies d'urgència, manca de recursos, etc., s'utilitzaria aleshores una tècnica constructiva usual, ràpida, relativament barata i d'eficàcia provada, això és a saber, la tàpia de terra i calç. No debades al document es qualifica l'obra de *fàcil* i, fins on figuren els comptes, no sembla que fos excessivament onerosa. El lloctinent defenia la seua posterior actuació de recaptament forçós explicant que llavors s'havien satisfet més de mil lliures, però que en quedaren cent, poc més o manco, a deure. I en efecte, a causa d'això, ell mateix, a instàncies d'alguns dels creditors, compel·lí el procurador reial, els batlles dels senyors eclesiàstics i els jurats a aportar la seua part, conforme al mandat reial indicat en la carta i a la manera d'actuar del seu predecessor en la lloctinència.

Evidentment, els batlles no quedaren satisfets amb cap de les respostes negatives a totes les seues demandes. Perseveraren fermes en l'escomesa i el dimecres, 1 d'agost, tornaren a presentar-se davant el lloctinent acompanyats dels testimonis Guillem Albert, Francesc Avet i Francesc sa Coma. L'endemà, dijous el cavaller es ratificà en les seues raons en presència del dit Francesc sa Coma, Andreu Martí i Francesc Guarrell, tot i al·legant nous arguments i documents. Cansats de tant d'estira i arronsa, en veure que no treurien res en net, l'endespus-demà divendres els batlles no volgueren porfidiar més i demanaren una còpia escrita de tot el procés, davant Bernat Cubells, Guillem Serra i Ramon sa Coma. L'instrument resultant, autoritzat pel notari Pere Pelegrí, venturosament ha arribat a nosaltres, segurament gràcies a que fou tramès a Tarragona per tal

Part de la "torre nova" (núm. XXX del plànol d'A. Costa) integrada en la fortificació renaixentista

d'informar els senyors i allí romangué arxivat, amb tants d'altres documents relatius a les Pitiüses, fins a l'erecció del bisbat d'Eivissa en les darreries del segle XVIII.

Per concloure, volem recalcar que es confirma en tot allò publicat darrerament sobre el particular basat en les fonts escrites: "Segons els documents estudiats, ens sembla evident que la tercera (4^a) línia de murada, mal anomenada *àrab*, forçosament no existia en temps de la reconquesta i segurament no es començaria la seua construcció fins a molt després (al segle XIV, abans de la gran pesta?), quan el dit Raval es ben poblà com a conseqüència de l'augment demogràfic",¹⁰ "Noves fonts permeten fixar bé la construcció de la murada del Raval entre 1312 i 1338", "concretament... pels volts de 1337".¹¹ Això en veritat exigeix una modificació en la presentació que s'ha vengut fent fins ara de l'evolució històrica de la vila d'Eivissa, alhora que ens obliga a revisar quelcom la visió que tenim, de vegades una mica idealitzada, del període d'ocupació andalusí de l'illa.

10. TORRES PETERS, F.X. Op. Cit. P. 8.

11. FERRER ABÁRZUZA, A. "La vila medieval..." P. 64 i 69.

JOAN DE VALLDENEU

y el partido regionalista de IBIZA

Antonio Viñarás Domingo

En el otoño de 1931, y como consecuencia de los adversos resultados electorales cosechados en todos los comicios de aquella recién estrenada República, el Partido Liberal Regionalista Ibicenco acelerará su proceso de disgregación, tras la voluntaria e irrevocable dimisión de Carles Román Ferrer como jefe de la formación. Entre los efectos que comportó esa decisión hallamos no solo la creación, a finales de aquel año, del Partido Social Agrario por parte de Cèsar Puget Riquer y sus seguidores, sino que una fracción de la deshecha organización política permanecerá ajena y sin adscripción a ninguna sigla o disciplina, pero manteniéndose fiel al débil ideario regionalista local. A este disperso grupo se dirigirá el abogado catalán Joan de Valldeneu i Bertrán, antaño afiliado a la Lliga Regionalista y, después, enteramente volcado en la organización de la ya extinta formación de Román. Pues, De Valldeneu, fue en su día la pieza clave que hizo decantarse a Román por la ideología regionalista a la hora de buscar una salida a su encrucijada política, tras haber roto con la dirección provincial y nacional del Partido Liberal¹. Así, en su condición de caballero del Real Cuerpo Colegiado de la Nobleza de Catalunya, estaba tan bien relacionado con la alta sociedad barcelonesa como para posibilitar que Carles Román se entrevistara con Francesc Cambó, partiendo de las

gestiones previamente efectuadas a través de Joaquim Maria de Nadal, secretario político del prócer catalán y gentilhombre de Cámara de Alfonso XIII.

Joan de Valldeneu, que en 1930 ya reivindicaba las características propias del ibicenquismo porque “un poble concient no deu perpetre el que li sia arrencada la seva bandera i molt menys quan la mateixa te les pagines de gloria de la matrícula d’Iviça”², en verano de 1931 manifestará consecuentemente ser partidario de la autonomía de Balears, aunque “no formando región aparte sino siendo una parte integrante de la nacionalidad catalana a la que histórica, lingüística y espiritualmente pertenecen”³. Pero, a pesar de su interés por la política, este desaliñado⁴ aristócrata alfonsino carente de facultades oratorias y enemigo declarado de la Constitución republicana por proclamar la igualdad jurídica entre ambos sexos y aprobar el divorcio y la libertad religiosa, entre 1932 y 1935 permanecerá un tanto alejado de dicha actividad. Es más, no será hasta el 12 de enero de ese último año cuando *Diario de Ibiza* informe de que, en el término municipal de Sant Josep de sa Talaia, “se venían haciendo gestiones para la constitución de comités regionalistas”; algo que confirmaba el propio De Valldeneu, quien reconocía actuar como delegado de los regionalistas mallorquines para el desempeño de tales traba-

1. Entre 1919 y 1921, el Partido Liberal se fracciona en Eivissa, surgiendo el Partido Liberal-Histórico, de Carles Román, y el Partido Liberal-Disidente, de Vicent Pereyra y Abel Matutes —luego Partido Republicano de Centro. En diciembre de 1930, Román transformó su autónoma formación en Partido Liberal Regionalista Ibicenco.

2. *Diario de Ibiza*, de 24 de febrero de 1930.

3. *La Voz de Ibiza*, de 18 de julio de 1931

4. Enric Fajarnés Cardona, en *Lo que Ibiza me inspiró*, lo describió como “bajo y pesado, andaba con paso cauteloso, adelantando un poco la cabeza y apoyándose en un bastón. Su desaseo, a temporadas, era total: harinosos los zapatos, gualda la bragueta, corbata de estrangulado y espinoso el carrillo [...]” (1995: 319).

jos, aunque avisando de que hasta la fecha no había ningún comité constituido. No obstante, y aun desconociendo el número de correligionarios con que contaba –probablemente no demasiados y la mayoría concentrados en el municipio de Sant Josep–, lo cierto es que Joan de Valldeneu en la primavera ya aparece en la prensa como jefe del Partit Regionalista d'Eivissa. Así, para más señas, el 25 de mayo *La Voz de Ibiza* publicaba un telegrama enviado por el abogado catalán a Cambó, en el cual ya antepone a su firma la denominación “Partit Regionalista d'Eivissa”, no sin antes mostrar su conformidad y adhesión a la política del patricio ampurdanés. Ese mismo cotidiano relataba que, el 14 de junio, llegó de Palma Joan de Valldeneu, “jefe de los regionalistas” ibicencos, capital a la que había ido con el propósito de entrevistarse con los dirigentes mallorquines de su formación política y los del Partido Republicano de Centro capitaneado por Joan March. El letrado, además de anunciar que los regionalistas en la política ibicenca irían de completo acuerdo con el Bloque Ibicenuista⁵ –formado en esas fechas por el Partido Republicano de Centro local y el Bloque Nacional–, comunicó que próximamente visitaría Eivissa Bartomeu Fons i Jofre de Villegas, presidente del Partit Regionalista de Mallorca, con la intención de proceder a reorganizar definitivamente el partido en las Pitiüses⁶.

El Partit Regionalista d'Eivissa, formación política derechista cuya reorganización se verá truncada por el estallido de la Guerra Civil, amparará los clásicos principios de religión, familia, orden y propiedad; pero sin descuidar por ello su ibicenuismo y la defensa de la lengua vernácula, así como el mantenimiento de excelentes relaciones con la Lliga Catalana o el apoyo a las conferencias autonomistas

baleáricas de mayo y junio de 1936. Por ello, Joan de Valldeneu y su novel organización, los únicos líder y partido político pitiusos verdaderamente regionalistas en este período –dado que jamás lo fueron realmente ni el Partido Liberal Regionalista Ibicenco ni el Partido Social Agrario, y mucho menos sus respectivos cabecillas aunque así se definieran–, en junio de 1935 promoverán la unión de las derechas a través del pacto con el Partido Republicano de Centro; si bien evitando mencionar al Partido Social Agrario, como consecuencia de la pésima relación que mantenían. Así, cuando el Ayuntamiento de Sant Josep de sa Talaia elija sin discrepancia como primer teniente de alcalde a Josep Ribas Prats ‘Costera’, en julio de 1935, Joan de Valldeneu, que se veía a sí mismo como el legítimo heredero del Partido Liberal Regionalista Ibicenco, aclarará desde *La Voz de Ibiza* que aquel edil pertenecía al Partit Regionalista d'Eivissa y no al Partido Social Agrario-CEDA, como anunciaba *Diario de Ibiza*⁷. Esta falta de entendimiento entre De Valldeneu y Puget ocasionará que en la campaña electoral de las generales de febrero de 1936, en la cual el primero intervenía en nombre del candidato Bartomeu Fons, ambos nunca lleguen a participar de forma conjunta en mitin alguno; además de que, don Joan, solo coincidirá con los cedistas en el acto de Can Portmany (Sant Rafel), donde discursará tras Josep Castelló Marí, vicepresidente del comité agrario insular. Es más, creemos que tal desencuentro pudo ser determinante para que, en esas mismas elecciones a Cortes, en Sant Josep de sa Talaia el candidato más votado de la Coalición de Derechas fuera Pere Matutes, seguido del mallorquín Fons, mientras Cèsar Puget quedaba en quinto lugar por número de sufragios en el antaño bastión de los liberales de Román.

5. Su denominación primigenia fue la de Bloque Monárquico Ibicenuista, una liga electoral sellada entre el Partido Conservador local y el Partido Liberal-Disidente, el 22 de agosto de 1930. Lluís Tur Palau, antaño líder de los conservadores y en estos tiempos cabecilla insular de Renovación Española-Bloque Nacional, puso fin a dicha alianza en plena campaña electoral de las generales de febrero de 1936.

6. *La Voz de Ibiza*, de 25 de mayo y 17 de junio de 1935.

7. *Diario de Ibiza*, de 6 de julio de 1935, y *La Voz de Ibiza*, de 8 de julio de 1935.

NOVETATS

bibliogràfiques

17 DE GENER DE 1913: LA DARRERA TRAVESSIA DEL VAPOR Mallorca. David Ribas i Ribas. Editorial Mediterrània. Eivissa, 2013.

Aquesta publicació, que és la primera de l'autor, es ofereix un estudi extraordinàriament documentat sobre un luctuós succés ocorregut fa cent anys que va commocionar la llavors petita localitat de Santa Eulària des Riu i gairebé de tota l'illa d'Eivissa. Es refereix a l'encallament del vapor Mallorca a la llosa de Santa Eulària la nit del 17 de gener d'aquell any mentre navegava des de Palma a Eivissa per seguir després a Alacant. En ella David Ribas ha realitzat un acurat estudi dels vaixells i les persones que es varen veure involucrades en aquell episodi, tot seguint el rastre de la documentació generada sobre el salvament posat en marxa per la població de Santa Eulària (i de manera molt especial pels pescadors) en el mateix moment de tenir les primeres notícies de l'accident, amb la qual cosa es varen poder evitar desgràcies personals, tot i que va representar la pèrdua sense remei del vaixell sinistrat, fabricat a Anglaterra i adquirit el 1910 per l'empresa Isleña Marítima, a pesar del esforç

i dels mitjans que varen intervenir en el seu reflotament.

D'aquells esdeveniments i de l'homenatge que el poble va ser objecte algun temps després per les autoritats de Marina i la premsa mallorquina, en queden dos testimonis en forma de placa a l'antic edifici de l'Ajuntament, i d'un monòlit a la plaça d'Espanya.

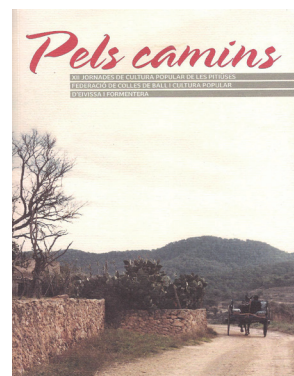
PELS CAMINS. XII Jornades de Cultura Popular de les Pitiüses Federació de Colles de Ball i Cultura Popular d'Eivissa i Formentera, 2013.

Aquest llibre de 130 pàgines recull les conferències que un grup d'experts: Joan Antoni Torres Escandell, Antoni Ferrer Abarzuza, Toni Tur Riera, Rosa Vallés Costa, Joan Prats Boned, Olga Cardona Guasch i Pep Toni Ramon Ferrer varen impartir el mes de març de 2012 dins del cicle de les "Jornades de Cultura Popular de les Pitiüses", i en concret a la seua XIIena edició, sobre el tema del paper jugat pels camins rurals en la nostra història, sessions que varen ser closes a Santa Gertrudis de Fruitera on el públic que hi va anar va poder gaudir d'una bona caminada.

Es tracta d'una molt interessant publicació en la qual aquest grup d'experts, cada un en el seu vessant, ens ofereix una completa explicació sobre aquest cabdal assumpte dels camins: la seua gènesi, el desenvolupament, la consolidació, el manteniment, però també alguns dels problemes que han pogut sorgir a un moment o l'altre a causa de la seua utilització, especialment en la fase inicial i en la transformació d'alguns

d'ells en les actuals i modernes carreteres, sense oblidar per cert a alguns autors anteriors sobre les obres dels quals la majoria de conferenciants han muntat les seues respectives intervencions: l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria al segle XIX i, més recentment, el recordat historiador Joan Marí Cardona.

Així, tots els conferenciants han anat explicant en unes molt amenes intervencions diversos aspectes del tema, com és ara la classificació dels camins segons la seua utilitat: d'anar a missa, de ferradura, per passar torrents, per anar a fonts o a molins, per pujar a puigs, d'embarcament; tipologia com: generals, carreres, carrerans, etc, però també i a propòsit del tema dels camins s'ha donat un repàs a aspectes generals de la nostra història que eren avinents, així com el context sociocultural en el qual varen néixer aquestes vies de comunicació. Agafant com a base el tema dels camins es va explicar les successives divisions administratives de les dues illes en quartons, véndes, parròquies i municipis, segons el moment històric en el qual ens situam; diversos aspectes de la introducció a les illes de vehicles com carros (amb una acurada descripció d'aquest tipus de vehicle

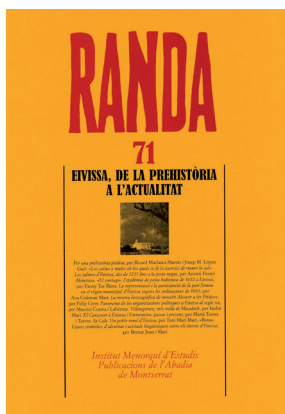

de tracció animal), bicicletes, cotxes (amb motiu de la visita a Eivissa de la infanta Isabel), etc; la influència de l'església, la seua organització i actes litúrgics, com la salpasa utilitzant la xarxa de camins establerts a la par-ròquia.

Hi ha, però, un dels temes tractats del qual podríem dir que el màxim interès radica en la seua incontestable vigència. Ens referim als aspectes jurídics actuals dels camins i la seua inserció en el dret foral eivissenc, tema sobre el qual tal vegada s'hauria de instruir els nostres estudiants com a ciutadans de demà i, per tant, usuaris dels nombrosos camins que s'estenen per tota la geografia illenca com una immensa tela d'aranya: camins públics, camins privats, el sempre espinós assumpte dels drets o servituds de pas, sense oblidar interessants vessants històriques com és ara la consolidació jurídica d'aquesta temàtica en el dret romà i visigòtic.

RANDA 71. Eivissa, de la prehistòria a l'actualitat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, amb la col·laboració de l'Institut Menorquí d'Estudis. 192 pàgines. Barcelona, 2013.

Es tracta del primer monogràfic de *Randa* dedicat íntegrament a Eivissa, en el qual han col·laborat especialistes en diferents temàtiques. *Randa* és una publicació semestral,

dedicada a la història i cultura de les Illes Balears, i dirigida per Josep Massot i Muntaner. En aquest volum es tracten diversos temes sobre el passat i el present, com ara la història, la cultura, el patrimoni, la societat o la situació de la llengua. Del seu contingut, per tant, en destacariem aquesta heterogeneïtat en els temes i el seu abast en el temps.

El primer article “Per una prehistòria pitiüsa”, de Ricard Maslasca i Josep M. López Garí, ens obri noves perspectives i reflexions sobre la prehistòria pitiüsa i els seus trets diferencials amb la balear, tenint en compte els recents avanços en les investigacions, com també les mancances que encara avui s’observen en aquesta matèria. En “Los catius y mules ab los quals se fa lo axercicio de traure la sal. Les salines d’Eivissa, des de 1235 fins a la pesta negra”, Antoni Ferrer Abárzuza analitza el tractament que reberen els estanys i la gestió salinera a partir de la conquesta a la pesta negra de 1348, i com els captius varen ser posats a fer diferents feines, entre elles als estanys saliners. Fanny Tur en “El contagi: l’epidèmia de pesta bubònica de 1652 a Eivissa”, tracta un dels episodis més tràgics de la nostra història, la pesta bubònica de 1652 que provocà una mortaldat elevada de 711 morts. Ho fa a través d’aspectes com l’organització i els esforços col·lectius destinats a combatre la greu situació, les mesures higièniques que calgué aplicar o les devastadores conseqüències de l’epidèmia. “La representació i la participació de la part forana en el règim municipal d’Eivissa segons les ordinacions de 1663” és l’article d’Ana Colomar, on analitza la presència i cota de participació dels pagesos eivissencs dins la Universitat durant el darrer terç del segle XVII, i com aquesta escassa representativitat fou motiu de contínues reivindicacions i revoltes per part de la gent del camp.

Els cinc viatges filològics que realitzà mossèn Alcover a Eivissa i Formentera per elaborar el Diccionari, són el tema central de l’escrit de Felip Cirer titulat “La recerca lexicogràfica de mossèn Alcover a les Pitiüses”, on exposa la relació del mossèn amb els col·laboradors i informadors, especialment amb Vicent Serra i Orvay i Isidor Macabich, i les tasques que portà a terme de recopilació del lèxic eivissenc i altres estudis lingüístics. Un altre article d’història contemporània, en aquest cas història política, és el de Maurici Cuesta i Labèrnia, titulat “Panorama de les organitzacions polítiques a Eivissa al segle XX”, en el què ens presenta una extensa llista de cent cinc organitzacions polítiques vinculades a l’illa d’Eivissa al llarg del segle XX, amb una anàlisi de dades i un llistat de conclusions sobre diferents aspectes realment interessants.

Aprofitant la commemoració de l’Any Villangómez i baix el títol “Villangómez, més enllà de Macabich”, Isidor Marí ens mostra la relació entre els dos escriptors i les diferències en relació a les seves opcions lingüístiques en la poesia, del dialectalisme d’Isidor Macabich, amb una dimensió més local, a la universalitat de Marià Villangómez. Marià Torres aporta a “El Cançoner a Eivissa i Formentera: passat i present”, un estudi molt complet i exhaustiu sobre els nostres romanços i cançons, ja que ens presenta tots els reculls de material de cançoner tradicional, des de la primera documentació del cant dels goigs del segle XVI, les impressions realitzades per diferents il·lustres visitants o la tasca de recopilació realitzada per filòlegs i antropòlegs que ens visitaren, fins al paper clau del grup UC en la recuperació de la cultura catalana i el projecte de Ressonadors entre d’altres grups actuals.

“Sa Cala. Un poble rural d’Eivissa” de Toni Marí, *Rota*, ens ofereix una descripció i visió del poble de Sant

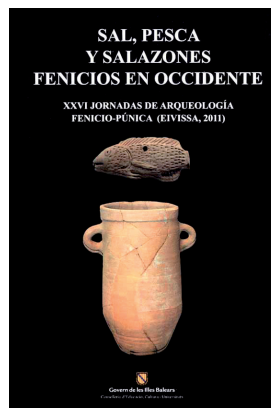
Vicent de sa Cala, un indret que per la seva singularitat geogràfica presenta unes característiques peculiars. Tracta diferents aspectes com la població i la seva evolució, la vida i costums o la importància de la cova des Culleram. En "Espais simbòlics d'identitat i actituds lingüístiques entre els jòvens d'Eivissa", el sociolingüista Bernat Joan realitza una anàlisi de la situació actual a través d'un sondeig entre els joves eivissencs realitzat en els instituts de secundària, sobre les actituds sociolingüístiques en relació amb l'ús de la llengua i el grau d'identificació amb el país.

Fins ara, la revista havia publicat alguns articles sobre Eivissa signats per Isidor Marí, Marià Villangómez, Joan Carles Cirer, Marià Torres, Miguel Tarradell, Joan Veny, Sebastià Serra i Josep-David Garrido. És d'agrair, per tant, l'interès de l'editorial d'incloure en la col·lecció un volum complet dedicat a la nostra illa.

SAL, PESCA Y SALAZONES FENICIOS EN OCCIDENTE. XXVI Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Eivissa, 2011). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 67. València 2012. 209 pàg. amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.

El primer treball titulat "La producció fenicio-púnica de sal en el context del Mediterrani occidental des d'una perspectiva diacrònica" és a càrrec de Julio Martínez Mangato investigador adscrit al departament de Prehistòria i Arqueologia de la UAM i professor del Dp. de Geografia i Història de l'IES Alpajés (Aranjuez). L'autor després d'una primera consideració de caràcter general sobre la sal i la seva importància en diversos camps, no només en la conservació d'aliments, centra la seva exposició a analitzar les característiques extractives de la sal i les relacions de produc-

ció que d'aquestes es deriven. Després analitza a través de l'herència romana la producció feniciopúnica ja que el model cartaginès serà suplantat pel romà i a mode de colofó planteja la necessitat d'estudi detallat de jaciments concrets per a l'obtenció d'informació que permeti dissenyar un panorama més fidedigne del que va anar la producció salina en contextos feniciopúnics. Finalment realitza una

relació de les fonts clàssiques on es poden trobar referències al tema.

En un segon, Ángel Muñoz Vicente, Director del conjunt arqueològic de Baelo Claudia (Tarifa, Cadis) en un article titulat "Artes y aparejos de pesca fenicio-púnica en el Mediterráneo Occidental: el ejemplo del círculo del estrecho" després d'una introducció on es fa balanç del desenvolupament que ha tingut recerca sobre la pesca i pesqueries, centra la seva exposició en les evidències arqueològiques que tenim a Cadis, en la costa gaditana, malagueña, alacantina, balear i canària. Posteriorment realitza un anàlisi comparatiu de la informació que sobre els aparells podem obtenir a través de les fonts literàries, iconogràfiques i arqueològiques.

En un tercer treball titulat "Más Allá del Banquete: el consumo de las salazones ibéricas en Grecia (s. V-IV a.C.)" Enrique García Vargas i Eduardo Ferrer Albelda de la Universitat de Sevilla estudien el tema de les salaons i salses salades produïdes a

les costes meridionals de la península ibèrica en època preromana i consumides a Grècia pel que analitzen d'una banda les dades de les fonts literàries i les evidències arqueològiques i el context històric d'aquest consum.

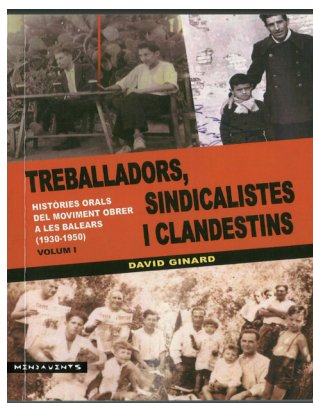
En el quart treball que porta per títol "Especies pescadas, especies ingeridas: el consumo de pescado y moluscos marinos en las sociedades fenicio-púnicas" Arturo Morales Muñoz i Eufrasia Roselló Izquierdao de la Universitat Autònoma de Madrid fan una succinta revisió de la informació per posteriorment analitzar les dades que tenim sobre el tema en el registre arqueozoològic sobre peixos i moluscs des d'època prehistòrica fins a època feniciopúnica concondent que els hàbits pesquers alimenticis del litoral peninsular en època púnica no es diferia molt dels d'època prehistòrica.

Per finalitzar a un article titulat "Ballenas, Orcas, delfines... una pesca olvidada entre época fenicio-púnica y la antigüedad Tardía" Dario Bernal Casasola i Antonio Monclova Bohórquez de la Universitat de Cadis analitzen la pesca o aprofitament de cetacis a l'Antiguitat. En primer lloc realitzen una retrospectiva històrica del tema per posteriorment analitzar la informació que trobem a les fonts literàries grecoromanes, al registre iconogràfic així com la que ens proporcionen les referències arqueozoològiques. Finalment de cara al futur plantegen la necessitat d'incorporar la problemàtica dels cetacis als estudis de la indústria pesquera conservera.

TREBALADORS, SINDICALISTES I CLANDESTINS. Històries orals del moviment obrer a les Balears (1930-1950). David Ginard. Edicions Documenta Balear. Palma de Mallorca, 2012.

Es tracta del primer dels dos volums que formen l'obra de David

Ginard, i que aplega un conjunt d'entrevistes fetes a sindicalistes i activistes polítics que van viure la seva joventut en el període comprès entre la Segona República i el Primer Franquisme. El llibre inclou un total de quaranta entrevistes recollides entre 1989 i 1992 que ofereixen informació de primera mà sobre temes com l'organització del moviment obrer a les Balears; la presència i accions d'organitzacions polítiques i sindicals com el PSOE, el PCE, la CNT, la FAI o el POUM; la Guerra Civil a les diferents illes, la repressió franquista, l'acció de les organitzacions polítiques i sindicals en la clandestinitat, i l'exili. Les entrevistes són molt diverses tant pel que fa a la durada de la mateixa

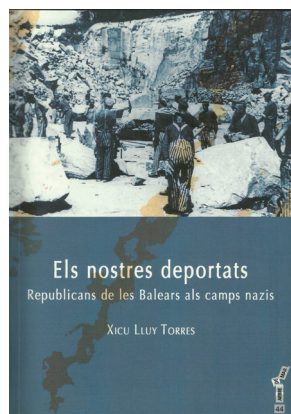
com a la quantitat d'informació que proporcionen. Destaca l'entrevista a l'eivissenc Antoni Martínez i Juliana, que en gairebé cinquanta pàgines ofereix un relat que va des de l'organització del moviment obrer durant la Segona República, la Guerra Civil a Eivissa i Menorca, fins a la clandestinitat durant el primer franquisme i el funcionament de la Colònia Penitenciària de Formentera.

Han passat més de setanta anys del final de la Guerra Civil, i els testimonis que visqueren la seva joventut en aquell moment són cada cop més escassos. David Ginard és un dels darrers investigadors que han tingut l'oportunitat d'entrevistar testimonis vius del període històric comprès

entre 1931 i 1945, i és aquí on trobam el veritable valor de la seva obra. Les quaranta entrevistes d'aquest llibre, sumades a les que previsiblement haurà al segon volum, ofereixen una valuosíssima font d'informació per a investigadors i també un relat vivent i amè per a tots aquells interessats en el tema.

ELS NOSTRES DEPORTATS. Republicans de les Balears als camps nazis. Xicu Lluay Torres. Edicions Documenta Balear, Col·lecció Arbre de Mar num. 44 Palma de Mallorca, 2013.

Aquest llibre és l'obra pòstuma de l'investigador i periodista Xicu Lluay, un autor veritablement compromès amb la recerca i reivindicació dels exiliats i deportats pitiusos. *Republicans de les Balears als camps nazis* és

una obra ambiciosa i exhaustiva que aconsegueix sintetitzar més de vint anys de recerca sobre la qüestió, amb una gran claredat d'idees i una prosa àgil i amena.

El final de la Guerra Civil marca l'inici del llibre. Es descriu l'actitut dels golpistes vers els vençuts i l'inici d'una duríssima repressió, que abocà a l'exili a centenars d'illencs. Una part d'aquests exiliats partirán cap Amèrica, però la major part atravessaren la frontera francesa juntament amb el més de mig milió de republicans, que veien en França una terra de promissió. Però l'actitut de les autoritats franceses va ser ben diferent

de la de països com ara Mèxic. L'autor analitza el pas dels exiliats de les Balears pels camps de concentració francesos, reconvertits en centres de treball després de l'esclat de la Segona Guerra Mundial. Es marca així el pas dels exiliats d'una guerra a un altra. El llibre continua amb el pas dels exiliats illencs per les companyies de treball destinades a la línia Maginot i el seu posterior captiveri als camps de presoners de guerra, els *stalags*, què per a molts dels exiliats fou l'avantsala del camp de Mathausen.

El capítol III està dedicat íntegrament al camp de Mathausen i els seus *kommandos*, entre els que cal destacar el de Gusen. Sota la forma de camps de treball per a l'extracció de pedra, Mathausen i els seus annexos foren un autèntic escorxador humà. Tot i no ser un camp d'extermini, la proporció de deportats que hi perderen la vida, que arriba al 80% entre els anys 1941 i 1942, és realment esgarriosa. El capítol acaba amb una exhaustiva llista dels deportats illencs que passaren per Mathausen, classificats per illes, municipis i centre de reclusió.

L'autor també s'atura en la participació dels exiliats en la resistència francesa, la legió estrangera i l'exèrcit aliat, centrant-se especialment en els combatents de Plateau de Glières, i en els deportats als camps de concentració de l'illa d'Aurigny, al canal de la Mànega. Finalment, el llibre conclou amb una relació de tots els deportats de les Balears als camps nazis dels quals es te notícia, classificats per lloc de naixement.

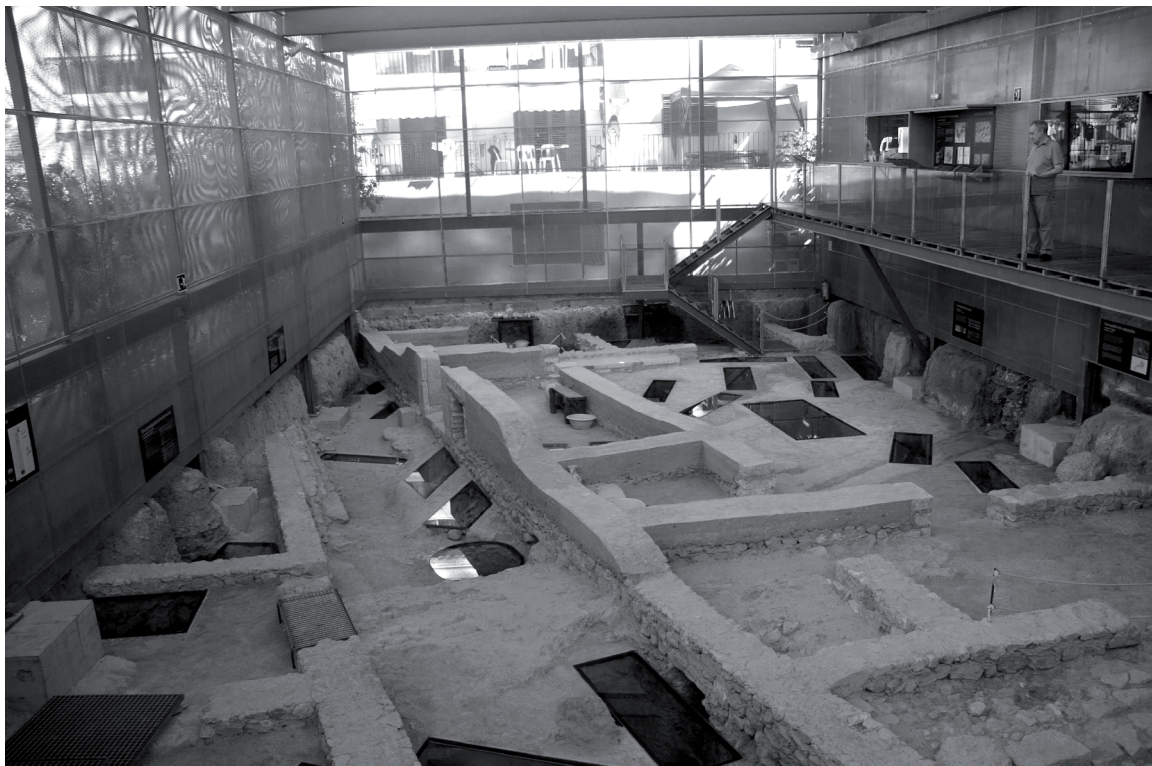
És un llibre altament recomanable, interessant i de fàcil lectura. Imprescindible per a tothom qui estigui interessat en la història de les illes Balears.

Ressenyes bibliogràfiques:

Pere Vilàs, Ana Colomar,
Ana Mezquida i Sergio Moreno

UNA ULLADA A Internet

Ferran Nogués
fnogues@gmail.com

“Centre d'Interpretació de sa Capelleta. Foto: F. Nogués (Creative Commons 4.0)”

“Embadalits: art, museus i patrimoni” és un blog que manté actualitzat en Martí Casas i Payàs, llicenciat en Periodisme i en Història de l'Art (Màster de Gestió del Patrimoni Cultural de la UB). És un blog de molt bon nivell on hi trobem reflexions i notícies d'actualitat.

<http://embadalits.wordpress.com/>

Medievalwallpaintings, Dr Ellie Pridgeon promoting the study of medieval wall paintings. Com el seu nom indica, aquest és un blog especialitzat en pintura mural medieval. Destaca la seva agenda d'esdeveniments (conferències, seminaris, etc), d'arreu d'Europa.

<http://medievalwallpaintings.wordpress.com/>

Corpus Vitrearum Medii Aevi (CVMA) és el projecte de recerca internacional dedicat a la docu-

mentació de vitralls medievals. A Gran Bretanya, elCVMA és un projecte d'investigació de la British Academy organitzat pel Centre d'Estudis Medievals de la Universitat de York. Un comitè de projectesupervisa el programa d'activitats i les publicacions, que es duen a terme per autors voluntaris. La seva web té informació sobre les seves publicacions en paper i digitals, i materials de conservació. Té una base de dades que es pot consultar online, amb més de 25,000 imatges digitalitzades i fitxa de cada vitrall.

<http://www.cvma.ac.uk/>

La gent del Corpus Vitrearum Medii Aevi (CVMA) al Regne Unit edita Vidimus (revista electrònica dedicada al món dels vitralls).

<http://vidimus.org/>

L'IEC també participa al projecte Corpus Vitrearum Medii Aevi (CVMA) i ha editat diverses publicacions.

<http://www.iec.cat/iecavui/corpus.html>

Una web de museu molt interessant és la del Tenement Museum. Situat al 97 d'Orchard Street (Lower East Side de Manhattan), i construït l'any en 1863, aquest edifici d'apartaments de veïns va ser la llar de prop de 7.000 immigrants de classe treballadora. A finals dels anys 80 es va descobrir que aquest edifici havia restat abandonat i conservava de manera excepcional els elements de l'època: sostres de xapa, banys del canvi de segle, baranes de fusta, etc. Tancat durant més de 50 anys, els 97 apartaments de l'edifici estaven en ruïnes. Va caldre molt de temps per transformar la finca en un museu, i molta feina de documentació per tal de poder inaugurar-lo l'any 1992. Entre d'altres coses, la web ens explica la gran tasca de recerca realitzada per a poder documentar la història d'aquest humil edifici d'immigrants i com era la seva vida.

<http://www.tenement.org/>

Treure del mar vaixells enfonsats és difícil i costós però encara ho és més conservar-los. El Vasamuseet és un museu per a un vaixell: l'any 1628, el Vasa va iniciar el seu viatge inaugural, però es enfonsar davant del port d'Estocolm, havent navegat menys d'una milla nàutica. Després de 333 anys sota l'aigua, el vaixell finalment es va recuperar l'any 1961. Ara, el Vasa està al Vasamuseet, el museu més visitat d'Escandinàvia. Si bé una gran part del museu està dedicada a mostrar als visitants el vaixell, el veritable esforç s'ha fet en el propi procés de conservació, que els visitants poden conèixer a través de les exposicions permanents.

<http://www.vasamuseet.se/en/>

Acabem amb un projecte del Ministeri de Cultura i la Generalitat de Catalunya: la Base Documental Iberia Graeca, que "pretén ser un gran banc de dades i d'imatges, ordenat i posat al dia, on es reuniran tots els documents materials grecs trobats a la península Ibèrica, amb l'objectiu d'oferir als historiadors del món antic un instrument per a reconstruir els processos històrics relacionats amb la presència, la colonització i el comerç grecs i els fenòmens d'interacció amb les societats indígenes.

Iberia Graeca permetrà accedir ràpidament als identificadors tipològics, cronològics, iconogràfics i del context de cada peça, així com a les seves reproduccions fotogràfiques o gràfiques".

<http://www.iberiagraeca.com/>

El passat mes de setembre es va inaugurar El Born Centre Cultural. La web està a l'alçada del jaciment. Excavat per fases des de meitat dels anys 90, el jaciment té 8.000 m², un òptim estat de conservació i és un cas únic a Europa. Sota l'estructura del mercat de ferro del segle XIX, s'ha posat al descobert la Barcelona del 1700, la ciutat pròspera que va patir el setge del 1714 que tots coneixem. Cases, carrers i un tram del Rec Comtal tal com estaven quan Felip V va derruir el barri per a fer la Ciutadella. També exposicions temporals, permanents, visites guiades, concerts, actuacions, dansa, projeccions de cinema, representacions teatrals de petit format, performances artístiques, conferències, seminaris i taules rodones, sessions de joc, funcions de titelles, etc.

Al contrari del que passa amb el jaciment de sa Capelleta (Eivissa), en el cas del Born es va treure la runa que cobria les estructures de 1714 però a sota hi ha restes de la Barcelona comercial baixmedieval dels segles XIII-XIV, els suburbis altmedievals, o possibles tombes vinculades amb la necròpolis tardoantiga de l'església de Santa Maria de les Arenes. Però per a poder documentar això s'haurien de desmuntar les estructures de 1714.

<http://elborncentrecultural.bcn.cat/>

L'equivalent eivissenc d'aquest gran jaciment barceloní (tot i que amb una cronologia molt més antiga), és el centre d'Interpretació de sa Capelleta, que ja està obert al públic. Com en el cas del Born, sa Capelleta ens mostra un fragment urbà de l'Eivissa antiga (un tram de carrer amb els seus edificis). Però Capelleta, a diferència del Born, té superposades les restes de diverses èpoques i això fa molt més complexa la seva interpretació. Hem de lamentar que aquestes siguin les úniques restes arqueològiques de l'antiga ciutat d'Eivissa que s'han pogut conservar. Visitant sa Capelleta ens podem fer una idea del que s'ha perdut, sovint sense documentar, sota el ciment.

<http://patrimonideivissa.wordpress.com/capelleta>

INFORMACIÓ del MAEF

Jordi H. Fernández

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2012

Els esforços institucionals –estatals i autonòmics–, i la feina interna portada a terme pel personal del Museu, a permès que a partir del 13 de desembre de 2012 el Museu Monogràfic i la Necròpolis del Puig des Molins reobris les portes al públic.

Aquesta reforma ha significat la renovació integral de les seves instal·lacions que comporta un nou sistema d'exposició permanent (maquetes, explicacions, vitrines, il·luminació, etc.) amb una presentació més dinàmica i actual per tal de facilitar la comprensió a través dels materials exposats –feni-

cis, púnics i romans– dels diferents tipus de sepultura, rituals i practiques funeràries que varen ser utilitzades en cadascuna de les èpoques en que es va utilitzar aquest jaciment com a necròpolis, amb l'ajuda de les noves tecnologies posades a disposició dels visitants.

A partir d'ara, dins de les nostres possibilitats i les disponibilitats pressupostaries, procurarem continuar amb aquelles activitats que han tingut una bona acceptació entre la societat i planificar-ne de noves, intentant aconseguir una presència més activa del museu en la societat il·lenca, sempre amb la inestimable col·laboració i suport de l'Associació d'Amics del Museu. Per aquest motiu, intentarem oferir una àmplia oferta de divulgació, d'activitats infantils i familiars, cursos i jornades, exposicions temporals, així com el servei de botiga i llibreria.

Planta I - Sala II

Passarel·la de fusta al jaciment

Ara aquest esforç que ha significat l'obertura del Museu, precisarà del suport i un increment econòmic futur per part de la Conselleria d'Universitats, Cultura i Esports per tal de fer front a les despeses del nou equipament de il·luminació i de climatització per la correcta conservació de les col·leccions del Museu. Per altra banda, resulta del tot imprescindible que el pressupost aprovat estigui disponible a principis d'any per tal de poder planificar les despeses de manteniment, les activitats culturals i les publicacions de la institució.

Així i tot, al llarg de 2012 s'han realitzat un nombre considerable d'activitats, gràcies al suport de la Direcció General de Cultura i al recolzament i ajuda econòmica de l'Associació d'Amics del Museu, tal i com queden expressades a la present Memòria.

PRESSUPOSTS

. Les partides econòmiques pel funcionament del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera per l'any 2012 s'han vist en la mateixa situació de reducció econòmica que pateixen totes les institucions, que a pesar de tenir aprovades pel Parlament unes determinades despeses, les quantitats lliurades han estat menors tal i com queda reflectit a les dos columnes on hi figuren les partides aprovades i les partides disponibles pel funcionament del Museu. Aquesta notable disminució en la inversió al Museu, ha fet que s'hagin tingut que deixar d'executar determina-

des obres de neteja i consolidació de les instal·lacions de la necròpolis i de la casa pagesa. Igualment s'han tingut que reduir algunes activitats i l'edició de les dues publicacions habituals que permeten un intercanvi regular i un increment de llibres amb destí a la biblioteca, que s'ha vist afectada per la suspensió del intercanvi bibliogràfic d'algunes institucions amb el Museu Arqueològic.

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)		
	Aprovat	Disponible
Cap. 1: Despeses de personal	510.345,00	510.345,00
Total Capítol	1510.345,00*	510.345,00*
* A aquesta quantitat hi ha que retreure la paga extra de Nadal que el personal no va arribar a cobrar. S'ha de fer constar que el capítol 1 de personal, assignat al Museu Arqueològic, inclou també el personal del Museu Monogràfic Puig des Molins.		
Total Capítol 2	23.193,00 €	12.000,00 €
Total Capítol 6	21.257,00 €	6.107,00 €
TOTAL	44.450,00 €	18.107,00 €

Museu Monogràfic del Puig des Molins		
Total Capítol 2	45.107,00 €	25.000,00 €
Total Capítol 6	118.000,00 €	72.089,00 €
TOTAL	163.107,00 €	97.089,00 €

INVERSIONS DEL MINISTERI D'EDUCACIÓ, CULTURA I ESPORTS

Al 2011 va ser aprovada la inversió i va sortir a concurs el Projecte de Muntatge de l'exposició permanent del Museu del Puig des Molins per la quantitat de 1.836.584,17 €. El concurs va ser adjudicat a l'Empresa EMPTY per 1.198.448,99 €.

Per altra banda, el Ministeri d'Educació, Cultura i Esport al 2012 va executar un projecte de musealització d'un tram del recorregut de vista de la Necròpolis del Puig des Molins amb una quantitat de 118.000,00 €. Aquesta inversió va consistir en dotar al recorregut d'una passarel·la de fusta dotada d'una barana de protecció que des del edifici del Museu arriba als hipogeus visitables de "La Mula" i al hipogeu del tall de la cantera que permeten la visita de

persones amb problemes de mobilitat. Igualment es va reorganitzar la disposició de les grans làpides romanes, dotant també de panells explicatius tot aquest recorregut.

PERSONAL

Durant l'any 2011 la plantilla del Museu Arqueològic no ha estat augmentada en cap de les places de personal tècnic o administratiu que té assignades. Igualment tampoc s'han renovat cap dels contractes de personal tècnic que el Museu va disposar a anys anteriors destinat a la classificació de material, i a l'elaboració de fitxes del programa DOMUS.

No obstant això, el fet de tenir tancat al públic ambdós museus, a permès que, gràcies a la bona predisposició del personal del centre, s'hagin pogut enllestir diverses tasques, col·laborant en la restauració, la neteja, la ordinació de materials arqueològics, la catalogació i buidat de llibres i revistes de la biblioteca, enregistrant els materials al programa DOMUS, etc.

L'actual Catàleg de llocs de treball del Museu segons la darrera modificació de data 22 de desembre de 2007 (BOIB Núm. 192 EXT.) és el següent:

a) FUNCIONARIS				
PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restaurador	1	1	1	0
Tècnics Arxius i Museus	3	0	0	3
Administratiu	1	0	0	1
Auxiliars Administratius	4	1	1	3
Auxiliar Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	15	12	10 ¹	3
TOTAL	27	16	15	11

b) LABORALS				
Personal de neteja	2	2	2 ²	0
TOTAL	2	2	2	0
TOTAL PERSONAL	29	18	17	11

1. Sis dels funcionaris subalterns son interins. Una plaça de subaltern esta pendent de cobrir i l'altra és una baixa de llarga duració.
2. Una netejadora es interina.

Inauguració de les noves instal·lacions del Museu del Puig des Molins

VISITANTS

Al tenir les dues seus del Museu tancades al públic al llarg de 2012, a causa de les obres de muntatge de l'exposició permanent, no ha estat possible que es realitzessin visites dels centres museístics dins del programa Viu la Cultura que s'ha vist afectat pel retall del pressupost de l'activitat, la qual cosa es reflexa en el número de visitants escolars.

No obstant, s'han pogut organitzar diverses activitats com ara el Taller Experimental de Setmana Santa, els Tallers d'Estiu, el programa Al Museu en Família, Contacontes o el Cinema històric infantil (activitat que ha estat iniciada al 2012).

Per altra banda, el Museu Monogràfic del Puig des Molins, des de la seva obertura al públic, l'afluència de visitants ha estat considerable, tenint en compte que va estar obert catorze dies –llevats festius i dilluns, rebent un total de 657 visitants.

Visitants	Museu Arqueològic (Dalt Vila)	Necròpolis del Puig des Molins
Visitants tarifa normal	----	----
Visitants tarifa reduïda	----	----
Visitants tarifa gratuïta	----	657
Visitants escolars		1.575
Total visitants		
TOTAL VISITANTS 2012		2.232

BIBLIOTECA

A la Biblioteca del Museu s'ha continuat amb les tasques de catalogació, classificació i buidat de llibres. Lamentablement la situació econòmica de molts organismes públics ha fet que alguns d'ells hagin suspès l'intercanvi bibliogràfic. Les publicacions en 2012 s'han incrementat en 355 volums. El nombre total d'exemplars a data 31 de desembre de 2012 és de 24.511.

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	63	29
Revistes	122	87
Actes	4	12
Memòries	2	0
Catàlegs	15	4
Guies	3	0
Butlletins	3	1
Annexes	1	0
Audiovisuals	9	0
Quaderns	0	0
Enciclopèdia	0	0
Facsimil	0	0
Ingressos	222	133
Total Ingressos		355

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Una de les tasques que el Museu ha de realitzar és l'ordinació dels materials que ingressen periòdi-

Restauració d'una urna de vidre

cament al Museu. El programa utilitzat es el Domus i Ceres Museums, en els quals s'han realitzat canvis substancials de millora que permeten que el programa sigui més manejable i realitzar els canvis de dades de forma més ràpida, dirigit a ubicar correctament els fons museístics facilitant la seva immediata localització i control, creant l'arbre de signatures de les sales d'exposició.

Durant l'any 2012 s'han introduït un total de 10.708 registres procedents de campanyes d'excavacions.

Conservació i restauració

Altra de les funcions del museu, es el tractament per tal que els materials arqueològics es mantinguin en les millors condicions possibles. Aquesta tasca va precedida per la neteja, dessalació i dessecació del material, l'adhesió de fragments, etc., per obtenir la

Sistema de emmagatzematge de materials de joieria

consolidació i acabar amb la completa restauració de les peces.

Durant aquest any s'han finalitzat les tasques de consolidació i restauració de molts de materials que podran formar part de l'exposició permanent del museu.

- Betils i esteles (materials petris) 16 peces
- Ceràmiques (gerres, plats, urnes, etc.) 700 peces
- Objectes de metall (bronze, ferro, plom etc.) 97 peces
- Recipients de vidre 53 peces

Sistema de emmagatzament de materials de pasta vitria al Museu

- Collarets de comptes de vidre i pedres dures 42 peces
- Joieria de plata i or 41 peces
- ous d'estruc 38 peces
- Objectes d'os 124 peces

NUMERACIÓ D'EXCAVACIONS

Durant l'any 2012 s'han donat numeració a les següents intervencions arqueològiques:

- 2012/1.- Materials procedents del Cap de Barbaria. Formentera. Direcció Pau Sureda.
- 2012/2.- Materials procedents de l'excavació Marià Tur Tur, Polígon X Can Misses. Direcció Glenda Graziani Echávarri.
- 2012/3.- Materials procedents del Teatre Pereira. Eivissa. Direcció Ángeles Martín Padilla.
- 2012/4.- Materials procedents del seguiment arqueològic Nou camp de Futbol de Santa Gertrudis. Santa Eulària des Rius. Direcció José Torres Costa.
- 2012/5.- Materials procedents de l'excavació en Via Púnica, 36, Eivissa. Direcció José Torres Costa.
- 2012/6.- Materials procedent del seguiment arqueològic del Dipòsit d'aigua del Pla Artèries d'Eivissa. Direcció Glenda Graziani Echávarri.
- 2012/7.- Materials procedents del seguiment arqueològic al c/ Isidor Macabich, 9, Eivissa. Direcció José Torres Costa.

INGRÈS DE MATERIALS

Durant l'any 2012, s'han lliurat de manera definitiva al Museu els següents materials:

- 21546. Recepció de materials de l'excavació al Castell d'Eivissa (Dalt Vila). Lliurats per la Sra. Glenda Graziani Echávarri (any 2006).
- 21741. Recepció de materials de l'excavació d'urgència portada a terme a Puig d'en Valls, 2^{on} Cinturó de Ronda (Eivissa). Lliurats pel Sr. Ricard de Marlasca Martín (Any 2004)
- 21781. Recepció de materials de l'excavació d'urgència al carrer Alt, 8-10 de Sa Peña (Eivissa). Lliurats pel Sr. Joan Roig Ribas (any 2009).
- 2010/4. Recepció de materials de l'excavació de draga de la Dàrsena Marina (Port d'Eivissa). Lliurats per la Sra. Carmen Mezquida Orti (Any 2010).
- 2011/1. Recepció de materials de l'excavació subaquàtica al dic Botafoch (Port d'Eivissa). Lliurats per la Sra. Yolanda Alamar Bonet (any 2011).
- 2011/2. Recepció de materials de l'excavació d'urgència al carrer Via Romana, 38-42. Lliurats pel Sr. José Torres Costa (any 2011).
- 2011/6. Recepció de materials de l'excavació a la carretera de Sant Miquel. Lliurats per la Sra. Glenda Graziani Echávarri (Any 2011)
- 2011/7. Recepció de materials de l'excavació a la carretera de Sant Miquel. Lliurats per la Sra. Glenda Graziani Echávarri (Any 2011)
- 2011/8. Recepció de materials de l'excavació a la carretera de Sant Miquel. Lliurats per la Sra. Glenda Graziani Echávarri (Any 2011)
- 2011/12, 2011/13, 2011/14, 2011/16, 2011/17, 2011/18, 2011/19. Recepció de materials de l'excavació Projecte TIMEO. Lliurats pel Sr. Joan Roig Ribas (any 2011).
- 2011/15. Recepció de materials de l'excavació a la carretera de Sant Miquel. Lliurats per la Sra. Glenda Graziani Echávarri (Any 2011)
- 2011/20. Recepció de materials de l'excavació de Solar de s'Olivera (Puig d'en Valls). Lliurats per la Sra. Ana Mezquida Orti (any 2011).
- 2011/21. Recepció de materials de l'excavació del carrer Lucio Oculacio, 24 (Eivissa). Lliurats pel Sr. José Torres Costa (any 2011).

2011/22. Recepció de materials de l'excavació subaquàtica al dic Botafoch (Port d'Eivissa). Lliurats pel Sr. Sebastià Munar Llabrés (Any 2011).

2012/4. Recepció de materials de l'excavació d'urgència al Nou Camp de Futbol de Santa Gertrudis. Lliurats pel Sr. José Torres Costa (any 2012).

2012/5. Recepció de materials de l'excavació a Via Púnica, 36 (Eivissa). Lliurats pel Sr. José Torres Costa (any 2012)

2012/6. Recepció de materials de l'excavació a la carretera de Sant Miquel. Lliurats per la Sra. Glenda Graziani Echávarri (Any 2012)

TREBALLS ADMINISTRATIUS

Entre els treballs administratius s'inclouen els informes i gestions relatives al normal funcionament del museu, pressupost, consultes d'ordre tècnic, sol·licituds etc.

Durant l'any 2012, s'han registrat un total 85 escrits d'entrades i 331 de sortida, entre les qual podem destacar les següents:

- Tasques sobre digitalització de materials per a la seva introducció al programa CERES.
- Elaboració de la Memòria d'activitats del Museu Arqueològic i Necròpolis del Puig des Molins per a la Direcció General de Cultura i pel Ministeri d'Educació, Cultura i Esports.
- Elaboració de la Memòria justificativa pel conveni entre la Conselleria d'Educació i Cultura i l'Associació d'Amics del Museu, així com l'elaboració del Protocol General per contribuir a la projecció social del Museu.
- Elaboració de diferents informes sobre l'estat de la Necròpolis del Puig des Molins (Patrimoni de la Humanitat), sobre contractes de servei de manteniment, així com del Projecte d'Inversió 2012.
- Elaboració d'un informe d'essencialitat el nomenament d'un funcionari interí per cobrir la plaça de la categoria ordenança, vacant com a conseqüència de jubilació.
- Propostes relatives a personal per a un millor funcionament dels arxius, biblioteques i museus del Govern de les Illes Balears.
- Informe justificatiu de les tasques dels funcionaris interins.
- Informe sobre la necessitat de mantenir el lloguer del magatzem de la Via Púnica, 47, Eivissa.
- Informe sobre les inversions estatals i autonòmiques al Museu Monogràfic Puig des Molins i Necròpolis.
- Informe de la situació laboral actual i necessitats urgents de dotació de personal del Museu Monogràfic des Puig des Molins.
- Informes, memòries i certificats per la tramitació de contractes menors.
- Certificats justificatius de les despeses de fons a justificar.
- Tramesa de correspondència, tasques de biblioteca, organització d'activitats, tramitació i sol·licitud d'ajudes i subvencions, registre d'entrades i sortides, certificacions,...

Organització dels armaris compactes al magatzem 1 del Museu

ACTIVITATS CULTURALS

Dins del programa divulgatiu del museu, a l'any 2012 han estat programats distintes activitats culturals que inclouen cicles de conferències, exposicions i activitats diverses destinades tant a un públic adult com infantil.

Dia Internacional dels Museus

En col·laboració amb la resta de Museus d'Eivissa i Formentera, es va celebrar el Dia Internacional dels Museus 2012, amb la participació de les institucions il·lenques i els directors dels museus. Enguany el lema va ser "**Museus en un món canviant, nous reptes, noves inspiracions**", en un moment en que la societat demana als museus que no siguin magatzems d'obres d'art sinó que tinguin una funció dinamitzadora i educativa dins de la societat.

El dia 18 de maig a la seu del Museu d'Art Contemporani, que va actuar com amfitrió, va haver una velada musical de jazz en viu, a càrrec del *JazzTam Quintet* (jazz, latin, blues), finalitzant l'acte amb un còctel als assistents.

XXVII JORNADES D'ARQUEOLOGIA FENICIO PÚNICA

Entre els dies 19 i 23 de novembre, a la Sala d'Actes del Museu del Puig des Molins, varen tenir lloc les XXVII Jornades, dedicades a la **Moneda i el seu paper en les societats fenicio-púniques**, amb el següent programa:

- 19 de novembre: ***D'on venien i on anaven les monedes feniciopúniques: tècniques d'encunyació, ritmes i volums de producció, fiscalitat i circulació en els circuits econòmics***, impartida per la Sra. Marta Campo Díaz. Dra. en Prehistòria i Història Antiga. Directora del Gabinet Numismàtic del Museu Nacional d'Art de Catalunya.
- 20 de novembre: ***Les monedes i el seu valor. Patrons ponderals i metrologia de les monedes feniciopúniques***, impartida per la Sra. Mª Paz

Les Profesores Alicia Arévalo i Marta Campo a les XXVII Jornades d'arqueologia Feniciopúnica

García-Bellido García de Diego. Dra. en Història Antiga, Investigadora científica del Instituto de Historia del CSIC.

- 21 de novembre: **Moneda i conflicte bèl·lic: Les emissions "militars" púniques de les guerres de Sicília i de les guerres romanocartagineses**, impartida pel Sr. Benjamí Costa Ribas. Tècnic Superior de Cultura del Govern de les Illes Balears.
- 22 de novembre: ***Moneda i religió. Iconografia monetal religiosa i el paper de la moneda feniciopúnica en els llocs de culte***, impartida pel Sr. Bartolomé Mora Serrano. Dr. en Prehistòria i Arqueologia. Professor Titular de la Universidad de Málaga.
- 23 de novembre: ***Monedes per al més enllà. La moneda feniciopúnica en els ritus funeraris***, impartida per la Sra. Alicia Arévalo González, Dra. en Prehistòria i Història Antiga. Catedràtica de la Universidad de Cádiz.

Contes de l'Antiguitat: Llegendes de l'Antic Egipte

ACTIVITATS 2012: CONTACTES

**CONTES DE L'ANTIGUITAT:
LEGENDES DE L'ANTIC EGIPTE**
Històries que vénen de lluny, vestides de conte,
per fer -nos somriure.

Dates previstes:
Divendres, 27 de gener: "Los escorpiones de Isis"
Divendres, 24 de febrer: "El cerdo negro"
Divendres, 30 de març: "Las batallas de Horus"
Divendres, 27 d'abril: "La cerveza de Meliópolis"
Divendres, 25 de maig: "El nombre de Ra"

Activitat orientada per a nens d'entre 5 i 9 anys.
Horari: 19.00 h.
Lloc: Sala de conferències del Museu Monogràfic del Puig des Molins, Via Romana, núm. 31, Eivissa.

Entrada lliure fins a completar l'aforament de la Sala

AMB LA COL·LABORACIÓ DE:

Amb la col·laboració de l'Associació d'Amics del Museu, s'ha continuat amb l'activitat Comtes de l'Antiguitat, incorporada a l'any 2011, dirigida als mes petits. Consisteix en la narració i la interpretació teatralitzada d'històries i llegendes del món antic. Els comtes representants han estat el següents:

- 27 de gener "Els escorpins de Isis"
- 24 de febrer "El somni del rei"
- 30 de març "L'adveniment de la Gran Reina"
- 27 d'abril "El llibre de Thot"
- 25 de maig "El nom de Ra"

AULA DE CINEMA HISTÒRIC
MASADA

Presentació a càrrec del Sr. TONI CUERDA CUSINÉ
Presentación a cargo del Sr. TONI CUERDA CUSINÉ

Masada és una muntanya a la riba del Mar Mort, provista d'un manantial i d'una fortalesa inexpugnable. "Els Antagonistes" és la història d'una valenta comunitat jueva, que lluita durant quatre anys per la seva supervivència davant el poder romà i que s'ha convertit en símbol universal de la lluita contra l'opressió.

Masada es una montaña a la orilla del Mar Muerto, provista de un manantial y de una fortaleza inexpugnable. "Los Antagonistas" es la historia de una valiente comunidad judía, que lucha durante cuatro años por su supervivencia frente al poder romano y que se ha convertido en símbolo universal de la lucha contra la opresión.

MUSEU PUIG DES MOLINS
VIA ROMANA, 31
07800 EIVISSA

Dimecres 5, 12 i 19 de desembre a les 20.00 h
Miércoles 5, 12 y 19 de Diciembre a las 20:00 hrs.

Activitat gratuïta (aforament limitat)
Actividad gratuita (aforo limitado)

Organitzat:
Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, Govern de les Illes Balears, and Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Amb la col·laboració de:
Govern de les Illes Balears and Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Aula de Cinema Històric

Dins de la programació de Cinema Històric, va ser seleccionada la sèrie inspirada en la guerra de Roma y el jueus que du per títol **Masada. Los Antagonistas**, dirigida per Boris Sagal i basada en la novel·la "The Antagonists" de Ernest K.Gann, que va ser presentada per Sr. Antoni Cuerda Cusiné.

Per la seva llarga durada, la pel·lícula es va projectar en tres sessions els dies 5, 12 y 19 de desembre de 2012, a las 20.00 h, en la Sala d'Actes del Museu.

GABINET DIDÀCTIC PROGRAMA VIU LA CULTURA

Rere diversos anys d'oferir aquesta activitat –que ha permès als escolars l'adquisició d'uns coneixements de la història més directament amb visites al Museu i la Necròpolis, com complement dels seus estudis al col·legi, acompanyats pels seus professors– a 2012 no s'ha pogut oferir com a conseqüència de la situació econòmica de l'Administració.

En el nombre total de visitants escolars a pujat a un total de 1575. En aquesta xifra s'inclouen els assistents al Museu en Família, Visites Teatralitzades, Taller Experimental de Setmana Santa, Tallers d'Estiu, Contacontes i Cinema històric infantil (activitat iniciada en 2012).

PUBLICACIONS DE L'ANY 2012

L'any 2012 s'ha publicat el volum nº 67 dels Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera titulat **Sal, Pesca y Salazones fenicios en Occidente**

Aquesta publicació recull les ponències presentades a les XXVI Jornades d'Arqueologia Fenicio-púnica celebrades a Eivissa en 2011: Julio Martínez Maganto: *La producción fenicio-púnica de sal en el contexto del Mediterráneo occidental desde una perspectiva diacrónica*; Ángel Muñoz Vicente: *Artes y aparejos de pesca fenicio-púnicos en el Mediterráneo Occidental: el ejemplo del círculo del estrecho*; Enrique García Vargas y Eduardo Ferrer Albelda: *Más allá del banquete: el consumo de las salazones ibéricas en Grecia (siglos V y IV a. C.)*; Arturo Morales Múñiz

y Eufrasia Roselló Izquierdo: *Especies pescadas, especies ingeridas: el consumo de pescado y moluscos marinos en las sociedades fenicio-púnicas*; Darío Bernal Casasola y Antonio Monclova Bohórquez: *Ballenas, orcas, delfines...una pesca olvidada entre época fenicio-púnica y la antigüedad tardía*.

PROJECTES I TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

Continuen els projectes d'investigació que varen iniciar-se en anys anteriors:

Projecte: “Moneda para el más allá. Estudio diacrónico del uso y significado de la moneda en las necrópolis de Gadir, Malaca y Ebusus”.

Entitat financera: Plan Nacional de Investigación Científica, Desarrollo e Innovación Tecnológica (2010 – 2013) *Ministerio de Educación y Cultura (HUM 440)*.

Institucions participants: Universitat de Cadiz.

Investigador responsable: Dra. Alicia Arévalo González.

En aquest projecte hi participen com a investigadors el Dr. Jordi H. Fernández i la Sra. Ana Mezquida Orti.

Projecte: “Ciutats i comunitats civiques a les Balears romanes”

Entitat financera: Ministeri d'Economia i Competitivitat, Pla Nacional de I+D+i HAR2012-36500.

Institucions participants: Grup d'investigació CIVITAS de la Universitat de les Illes Balears.

Investigador responsable: Dra. Mª Luisa Sánchez de León.

En aquest projecte hi participa com a investigador el Tècnic Superior de Cultura del Museu Arqueològic, Sr. Benjamí Costa

També s'ha col·laborat en els projectes d'investigadors i institucions:

Col·laboració amb el Sr. Pau Sureda, de la Universitat Autònoma de Barcelona, sobre els materials del jaciment del Cap de Barbaria.

Col·laboració amb el grup d'investigació “Ibiza Púnica” de la Universitat Autònoma de Madrid,

constituït per la Sra. María José López Grande, el Sr. Jordi H. Fernández, la Sra. Francisca Velázquez y la Sra. Ana Mezquida en l'estudi de materials egipcis del Museu i col·leccions privades.

Com a resultat de diversos treballs d'investigació en el que el Museu arqueològic i participa, s'han publicat els següents articles:

- Costa, Benjamí (2012): Noves monedes d’Aybošim del grup XVII trobades a l’illa d’Eivissa. Algunes consideracions sobre l’encunyació de plata ebusitana surant la Segona Guerra Púnica. *Fites*, 12, pp. 12-29.
- Costa, Benjamí y Alfaro, Carmen (2012): Algunes consideracions sobre l’extensió i cronologia de l’*Ars Purpuraria* a *Ebusus*. Actes de les IV Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears (Eivissa, 1-2 d’Octubre de 2010). Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears. Secció d’Arqueologia. Palma, pp. 169-178.
- Costa, Benjamí y Fernández, Jordi H. (2012): Algunas consideraciones sobre el culto a Melqart en Ibiza. *EPI OINOPIA PONTON* a cura di Carla Del Vais. Studi sul Mediterraneo antico in ricordo di Giovanni Tore. Oristano 2012.
- Costa, Benjamí y Fernández, Jordi H. (2012): *Guia del Puig des Molins. Museu monogràfic i necrópolis púnica*. Valencia. 52 pp. (Edició. en català, castellà, anglès, alemany, italià i francès)
- Fernández, Jordi H. (2012): Informació del MAEF. Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d’Eivissa i Formentera durant l’any 2012. *Fites*, 12, pp. 68-77.
- Fernández, Jordi H. y Mezquida, Ana (2012): Sobre el sistema de cierre de los hipogeos en la necrópolis del Puig des Molins. Actes de les IV Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears (Eivissa, 1-2 d’Octubre de 2010). Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears. Secció d’Arqueologia. Palma, pp. 83-88.
- Fernández, Laia; Jiménez, Helena; Rosselló, Mónica y Rullán, Teresa (2012): Conservació i restauració de closques d’estruc decorades a Eivissa. Actes de les IV Jornades d’Arqueologia de

les Illes Balears (Eivissa, 1-2 d'Octubre de 2010). Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears. Secció d'Arqueologia. Palma, pp. 277-282.

- Fernández, Laia; Jiménez, Helena; Rosselló, Mónica y Rullán, Teresa (2012): Noves aportacions a la restauració del vidre del Museu Arqueològic d'Eivissa. Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Eivissa, 1-2 d'Octubre de 2010). Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears. Secció d'Arqueologia. Palma, pp. 283-289.
- López Grande, Mª José; Velázquez, Francisca; Mezquida, Ana y Fernández, Jordi H. Amuletos tipo *udjat* procedentes de Ibiza. (IV Congreso Ibérico de Egiptología). L.M. de Araújo y J. das Candeias Sales (Edits.). Novos Trabalhos de Egiptologia Ibérica, Vol. I. Lisboa, pp. 617-636.
- Mezquida, Ana; Fernández, Jordi H; López Grande Mª José y Velázquez, Francisca (2012): Un amuleto de iconografía egipcia en una cremación púnica de la necrópolis del Puig des Molins (Ibiza): Estudio conceptual. (IV Congreso Ibérico de Egiptología). En L.M. de Araújo y J. das Candeias Sales (Edits.). Novos Trabalhos de Egiptologia Ibérica, Vol. II Lisboa, pp. 725-737.
- Velazquez, Francisca; López-Grande, Mª José; Fernández, Jordi H. y Mezquida, Ana (2012): Un nuevo amuleto del dios Bes procedente de Ibiza existente en una colección particular. *Fites*, 12, pp. 6-11.
- Velázquez, Francisca; López Grande, Mª José; Mezquida, Ana y Fernández, Jordi H. (2012): Inscripciones egipcias en amuletos hallados en

Ibiza. (IV Congreso Ibérico de Egiptología). En L.M. de Araújo y J. das Candeias Sales (Edits.) Novos Trabalhos de Egiptologia Ibérica, Vol. II Lisboa, pp.. 1245-1263.

COL·LABORACIÓ AMB ALTRES INSTITUCIONS

Ajuntament d'Eivissa

El Museu Arqueològic d'Eivissa ha col·laborat amb l'Ajuntament d'Eivissa en la realització diferents activitats dirigides tant a adults com a infants als tallers "*Al Museu en família*" i en les *Visites teatralitzades*" que es duen a terme a la casa pagesa es Porxet i a la necrópolis del Puig des Molins.

Associació d'Amics del Museu

L'any 2012, el Museu Arqueològic, ha col·laborat amb l'Associació d'Amics del MAEF en les una sèrie d'activitats per intentar fomentar en els petits el interès i el respecte pel patrimoni històric i cultural, organitzant –com a novetat– un cicle de cinema històric infantil "*Asterix*", seguit d'unes manualitats relacionades amb la projecció.

Durant el darrer trimestre de 2012 s'han projectat: "*Asterix el Galo*" i "*Asterix y Cleopatra*". El dia 8 de desembre es va projectar la pel·lícula: "*Cuento de Navidad*".

També el Museu, al igual que a anys anteriors, ha col·laborat en les activitats de temps lliure "La Setmana Santa al Museu" i als "Tallers d'Estiu" que es realitzen a la necrópolis del Puig des Molins i a la casa pagesa es Porxet.

Activitat la Princesa i el dimoni

INFORMACIÓ de l'AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

Una de las actividades con más arraigo de las que realiza nuestra Asociación, es sin duda nuestra salida al Paseo de Vara de Rey con motivo del Día del Libro el día 23 de abril. Es una gran oportunidad para acercarnos a nuestros socios, pero también para mostrar nuestras publicaciones al público general en un ambiente lúdico y distendido.

El año 2012 fue un año muy rico en actividades orientadas a los más pequeños, con la inestimable ayuda del Ajuntament d'Eivissa, en muchas de ellas. Las actividades plásticas se llevaron a cabo en la casa payesa de Es Portet, y tuvimos la enorme suerte de poder aprovechar el exterior de la misma para muchas de los talleres, una agradable forma de disfrutar las enormes posibilidades que el marco incomparable de la necrópolis del Puig des Molins nos brinda.

- Viernes 13/sábado 14 de enero: Esencias y perfumes en el mundo islámico
- Viernes 10/sábado 11 de febrero: Máscaras púnicas
- Viernes 9/sábado 10 de marzo: El mosaico en el mundo antiguo
- Viernes 13/sábado 14 de abril: Amuletos egipcios
- Sábado 13 de octubre: El largo viaje a Occidente, una historia de momias
- Sábado 27 de octubre: La última reina de Egipto, Cleopatra
- Sábado 10 de noviembre: Amuletos y supersticiones en el mundo fenicio-púnico

Taller de máscaras púnicas

- Sábado 24 de noviembre: El pueblo púrpura: el comercio en el Mediterráneo en época fenicia
- Sábado 1 y 15 de diciembre: La Navidad en el Mundo

En todos ellos, niños, padres y algún que otro abuelo, pudieron aprender jugando sobre un variado número de acontecimientos históricos de una manera amena y divertida.

Para los más pequeñines de la casa se organizó además una actividad que tenía como protagonistas a los conocidos e irreductibles guerreros galos, Asterix y Obelix. Durante las mañanas de los sábados 20 de octubre y 17 de noviembre, se proyectaron dos películas de dibujos animados: "Asterix el Galo" y "Asterix y Cleopatra". Tras el visionado de la película, los pequeños realizaron una actividad plástica relacionada con la trama, realizando el estandarte de una de las principales legiones romanas destacadas en la Galia y un poblado galo que se transfor-

maba en un curioso portavelas. Otra forma diferente de introducirse en un momento histórico concreto, en este caso la ocupación romana de la Galia en tiempos de Julio Cesar. Con la llegada de las fiestas navideñas, el 8 de diciembre, los pequeños pudieron disfrutar de la proyección de la película "Cuento de Navidad" y fabricar con sus propias manos una curiosa felicitación navideña.

En la Semana Santa en el Museo del 2012, se realizó un acercamiento a la cultura y la historia del Antiguo Egipto, con una serie de talleres didácticos orientados a niños de entre 8 y 12 años del 9 al 13 de abril. Se llevaron a cabo una serie de actividades relacionadas con el mundo funerario, la escritura, la alimentación, la arqueología experimental y la vestimenta, los perfumes y la joyería en Egipto.

Los Talleres de Verano en la Necrópolis fueron, un año más, un éxito de participantes de todas las edades. Desde la AAMAEF no podemos mostrarnos más que orgullosos y agradecidos por la increíble aceptación que esta iniciativa tiene, no solo entre nuestros socios sino también entre el resto de los pequeños de la isla.

En esta ocasión se realizaron talleres específicos para pequeños entre los 5 y los 7 años, del 2 al 6 de julio y del 6 al 10 de agosto, y otro para los más mayores, de entre 8 y 11 años del 27 al 31 de agosto. El resto de las semanas de julio y agosto lo ocuparon los niños de entre 8 y 11 años. Como en otras ocasiones se trabajaron tanto la temática histórica, como la profundización en técnicas o ciencias afines a la arqueología. Es una actividad de gran contenido lúdico, en la que se trata sobre todo de

Trabajo en el interior de los hipogeos por parte de los pequeños arqueólogos

Excavando en los hipogeos

que los niños se aproximen al mundo arqueológico de forma amena y diferente.

La reapertura del Museo Monográfico del Puig des Molins, supuso también la reapertura de la tienda de la Asociación al gran público, para lo cual se había ido aumentando la cantidad de piezas reproducidas. Por un lado se han variado los mon-

Jacobo y los niños en una actividad sobre arte prehistórico

tajes de muchas de las piezas de joyería con nuevos tipos de piedras, cordones y rocallas, para adaptarlas a las últimas tendencias. Por otro se han puesto a la venta unos preciosos abanicos de madera de peral en color crudo con impresiones extraídas de los diseños de los huevos de avestruz de la colección permanente, que han tenido una gran acogida por parte de los visitantes. También se han puesto a la

venta una pequeña selección de pequeños ungüentarios de vidrio realizados por la empresa mallorquina Gordiola inspiradas en las antiguas producciones de vidrio soplado romano.

Por último sólo queremos reseñar el viaje de la asociación, que este año tuvo como destino Camboya y Tailandia. Un viaje, difícil de olvidar para aquellos que tuvieron la suerte de poder disfrutarlo.

La nueva tienda del Museo Puig de Molins